

Forrás: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/05/szaray-miklos-a-terkep-szerepe-es-elemzese-a-tortenelemoran/>

Száray Miklós

A térkép szerepe és elemzése a történelemórán

A térképek nélkülözhetetlen kellékei a történelemóráknak, a történelem tanulásának. Az ismert és népszerű tankönyvszerző, és történelemtanár írása az új kétszintű érettségi követelményei és a jelenleg legnépszerűbb középiskolai tankönyvsorozat bőséges térképanyaga alapján mutat be jó néhányat a topográfiai kompetencia fejlesztéséhez. Elméleti alapozás, majd gyakorlati példák sokasága világít rá arra, hogy az állandó térképhasználat, a térben való tájékozódás folyamatos fejlesztése mennyire megkönnyítheti a tanár és a tanulók munkáját egyaránt a történelmi gondolkodás alakításában. A történelmi térkép szerepének, a térképelemzés tanítása jelentőségének és az elemzés fő szempontjainak rövid tárgyalását követően húsz politikatörténeti, nemzetiségi-etnikai, gazdasági, valamint természetföldrajzi egybevetéseket tartalmazó térkép bemutatását és elemzését olvashatjuk az írásban, kitekintve a források és térképek összevetésének lehetőségeire is.

A térkép szerepe a történelemtanításunkban

A történelmi atlaszok és falitérképek a magyar történelemtanítás százados múltra visszatekintő, folyamatosan alkalmazott és jól bevált segítői, diákok nemzedékei használták őket történelmi tanulmányaik során. Így nemcsak számos kitűnő, sőt kifejezetten szép régi atlással büszkélkedhetünk, de időről-időre több szakmódszertani kiadvány foglalkozott a térképhasználat kérdéseivel. A régi, vázonalalapú falitérképek – már csak időtálló anyaguknál fogva is – gyakran versenyre kelnek a modern változatokkal. Azonban nemcsak arról van szó, hogy – idősödő tanárként – gyermekkorom és ifjúságom iránt érzek nosztalgiát, hanem arról is, hogy a régi térképek javíthatók, színezésük kifejező, tartalmuk jól használható.

A térképhasználatot folyamatosan fontosnak tekintette a szakirodalom, és mint használatuk bizonyítja, a tanárkollégák is. A térképek oktatási divatoktól függetlenül valóban részeivé váltak oktató munkánknak régen és ma is, s minden tanárkolléga a

gyakorlatban is komoly tapasztalattal rendelkezik a témában. A kétszintű érettségi előtti felvételi rendszer gazdag topográfiai lexikát tartalmazott (a tankönyvek ezret meghaladó adattartalmával), bár a megmérettetés módszerének nem volt sok köze a térbeli tájékozottság fejlesztéséhez. Hiszen – még jól emlékezünk – csak topográfiai adatokat kértek, s azt a gyors javíthatóság érdekében szinte csak egyféleképpen: azt kellett tudni például a felvételi feladatlapon, hogy a kérdéses csatahely, kereskedelmi központ vagy bármely topográfiai adat, mely az országhoz tartozott. Mint minden mérési rendszer, ez is kialakította a felkészülés során a legkisebb erőbefektetést igénylő, de eredményes metódust: az egyetemi előkészítők jegyzékeket készítettek, melyeket a jó eredményt elérni kívánó diákok mint egy szótárt memorizáltak, s előfordulhatott az is, hogy a térképet a kezükbe sem vették.

Az új érettségi – megerősítve a térkép korábbi fontos szerepét az ismerethordozók között – jelentős szerepet szánt a tevékenységformák között a térképek elemzésének. A kompetenciák között a tér és az idő külön hangsúlyt kapott. A követelmények között a térbeli látásmód, a térkép használata, olvasása kiemelt szerephez jutott. Az érettségi feladatsorok – az erősen korlátozott lexika figyelembevételével – igyekeztek megfelelni a megfogalmazott – véleményem szerint – pozitív elvárásoknak. Ezt azonban jelentősen megnehezítette az a körülmény, hogy a feladatlapon első, rövid kérdéseket tartalmazó felénél középszinten a diákok használhatják az atlaszt. Így ugyan fel lehet vagy lehetne tenni a térbeliségre vonatkozó kérdéseket, de a topográfia esetében már csak az atlaszhasználat – sokak számára kihívást nem is jelentő – lehetősége maradt meg. A szerény kronológiai anyaggal ugyanez történt középszinten.

A térképelemzés tanításának jelentősége

A diákok a térképpel nemcsak, sőt nem elsősorban a történelemórán találkoznak. Nyilvánvalóan elsősorban a földrajzi tanulmányaik során – a földrajz képességfejlesztési és tartalmi építkezésének megfelelően – szerzik meg az alapvető ismereteket, ezekre lehet és kell is építeni a történelemórákon. Éppen ezért fontosnak tartom, hogy a történelmet tanító kollégák legyenek tisztában ezekkel a folyamatokkal, azok egymásra épülésével. Másképpen közeledünk a topográfiához, a tematikus térképekhez, a térbeli látásmódhoz, ha ismerjük, mit tudnak diákjaink,

vagy mit kellene tudnia diákjainknak. Nyilvánvaló, hogy a tantárgyi koncentráció szintén nem újdonság, de szükségessége vitathatatlan.

Mivel a történelmi térkép egy speciális ismerethordozó, ugyanúgy meg kell tanulni az elemzését, mint a szöveges forrásoknak, képeknek vagy ábráknak. Csak a feldolgozás módszereinek ismeretében vagyunk képesek pontos információkat gyűjteni, feltárni a rajzoló szándékát vagy éppen egyszerű vázlatokat készíteni. A többi módszerhez hasonlóan tudatosságra kell törekednünk, a fokozatos, egymásra épülő, a többi kompetencia fejlesztésével összehangolt építkezés lehet igazán eredményes.

A térkép ismerete, s még inkább értése és biztos használata, a térbeli látás elsajátítása nélkül szinte elképzelhetetlen a logikus, ok-okozati összefüggésekre épülő tanulás – akár a konzervatív, akár a különböző reformpedagógiák felől közelítünk a kérdéshez. Gondoljuk csak végig, mi játszódik le annak a diáknak a fejében, aki nincsen tisztában az európai hatalmak földrajzi elhelyezkedésével, a tengerszorosok helyével stb., és a XIX. század végi szövetségi rendszerek kialakulását tanulja. Mihez tudja kötni az adatokat és az összefüggéseket? Mennyire követik egymást logikusan az események, vagy csak egy memorizálandó szöveggént jelenik meg az anyag számára? Az a diák, aki birtokában van a fenti ismereteknek és képességeknek, sokkal több területhez tudja kötni az adatokat és az összefüggéseket. S ami ennél jóval többet jelent: megérti a történelmet, s így logikusan tudja azt elsajátítani, ez hosszabb távon marad meg, és sokkal eredményesebben használható fel a legkülönbözőbb – nem csak az oktatás keretein belüli – helyzetekben.

S miért fontos a megértés? Mivel ezáltal gyorsabban, élvezetesebben és eredményesebben lehet tanulni, és így a megszerzett ismeretek hosszú távon rögzülnek és egy életen át alkalmazhatók.

Az elemzés fő szempontjai

A térképelemzés a forráselemzéshez hasonlóan rendkívül egyszerű elemekre épülő feladat, s ezért szinte érthetetlen, hogy találkozunk olyan diákokkal, akik számára a térkép nem segítséget jelent, hanem plusz akadályt. Számosan – akik régebben tanítanak – találkozhattak akár a régi érettségi esetében vagy felelések során is olyan diákokkal, akik – bár a feladat szinte minden eleme megjelent az atlaszban

vagy a falitérképen jelmagyarázattal együtt – mégsem tudták kihasználni a lehetőségeket. Ám, aki az új érettségi feladatsorait nagy mennyiségben javítja – a térkép szerepének növekedése ellenére – még mindig említhet néhány rémisztő esetet.

Mi a megoldás? Talán az első feladat, hogy le kell küzdeni a diákok félelmét a térképpel szemben. Tudatosítani kell, hogy a térkép olvasása egyszerű folyamat, és nem nehezíti a dolgukat, hanem éppen a segítségükre van mind a tanulásban, mind a feladatok megoldásában.

Azt az egy – már az általános iskola alsó tagozatában megismert és begyakorolt – felismerést kell tudatosítanunk, hogy a térkép alaprajz. Le kell küzdeni az idegenkedést, meg kell vizsgálni a jelmagyarázatot, mit és hogyan mutat meg a térkép, mit lehet leolvasni róla, s ezekből milyen következtetéseket lehet levonni. A felsoroltak az egyszeri erőbefektetésen és a folyamatos gyakorláson kívül nem kívánnak semmilyen komolyabb erőfeszítést, az elvont összefüggések felismerését.

Eredmény természetesen csak folyamatos építkezéssel érhető el. Amennyiben a diákok azt tapasztalják, hogy a különböző térképek az órai közös és az egyéni munka rendszeres és szerves részét képezik, akkor valóban reménykedhetünk abban, hogy megismerik a módszereket, s a gyakorlás révén külön magolás nélkül birtokába kerülnek a szükséges topográfiai lexikai ismereteknek és az elemzéshez szükséges készségeknek.

A térkép akkor válik valódi segítséggé számunkra, akkor válik teljes mértékben gondolkodásunk részévé – fejlesztve a történeti térbeli gondolkodást –, ha magunk is képesek leszünk térképvázlatok készítésére. Ennek elérésére a legjobb módszernek a legrégebbi és egyben mindmáig a legmodernebb módszert tartom: a tanári táblai rajzot, amelyet a diák maga is elkészít a füzetében. Ehhez nem kell más, mint tanár, tábla és diák. Alapvetőnek tartom, hogy maga a tanár járjon elől jó példával. Nem pontos és művészi rajzokról van szó, sőt „tilos” elkápráztatni a gyerekeket egy általunk begyakorolt nehezen utánozható térképpel, hanem az óra menetében egy a tábláról a füzetbe gyorsan átvezethető rajzról. Ebben az esetben a lényeg nem a pontosság, hanem a részvétel, hogy a diák maga is a gondolatmenettel egy időben készítse el – előbb-utóbb rutinból – a maga hevenyészett rajzát. A mi dolgunk, hogy az osztály előképzettségének, érdeklődésének megfelelően kiemeljük a vázlaton a leglényegesebb elemeket, melyek a megértéshez adnak alapvető támpontokat. El kell érni, hogy a diák magabiztossá váljon, elhiggye, hogy ő is képes megrajzolni a

vázlatot. Ezzel egyben szemléletét is alakítjuk, hiszen segítségünkkel a gyakorlás során kialakítja azt a látásmódot, amely a későbbiekben bármely léptékű és tematikájú térkép megfejtéséhez megadja számára a kulcsot. A saját kezűleg térképvázlatokat rajzoló diák számára nem jelent nehézséget, hogy megmutasson egy adatot vagy egy folyamatot az atlasza után a falitérképen, esetleg egy sajátos vetületű vagy torzított rajzon, hiszen a megszerzett látásmód segítségével azonnal felismeri a lényegi elemeket, azonosítja azokat, s már meg is kezdheti a számára fontos információk vagy jelenségek értelmezését. A tanulás során ezeknek a diákok a fejében megtalálható a leegyszerűsített térképvázlat, s így azonnal azonosíthatják a történeti-földrajzi neveket és jelenségeket, így mind a tényanyag megtanulása, mind a folyamatok megértése és memorizálása is sokkal eredményesebbé válik.

Így a kontinensek, országok kontúrjain és legfontosabb azonosítási pontjain, például a Kárpát-medence főbb folyóinak rajzán megelevenedhetnek a hadjáratok, a gazdasági folyamatok. Diák és tanár együtt haladhat és gondolkodhat az „anyaggal”, miközben a diákok követni és értelmezni tudják a tanár magyarázatát, biztosan tudják kezelni a topográfiai adatokat, amelyek elősegítik térbeli gondolkodásukat (ha a konzervatív pedagógia oldaláról közelítünk); alapvető kompetenciákat gyakoroltat be készségszinten a diákokkal (ha a reformpedagógia felől közelítünk).

Ne gondoljuk, hogy a táblai rajz s annak követése komoly előkészületeket vagy igazi rajztehetséget követelne. Nekünk tanároknak egy-egy ilyen séma elkészítése és begyakorlása egy órát sem vesz igénybe, s a négyéves anyagot figyelembe véve az egyetemes történet alig két tucat, a magyar néhány vázlattal lefedhető, s a későbbiekben az aktuális diákcsoport szintjéhez igazítható. A diákok részéről az alapozást követően – kellő biztatás, visszajelzés után – a folyamatos gyakorlás révén ez nem jelent komolyabb kihívást. S a remélt nyereség nincs is arányban a befektetett munkával, ha a diákok maguk képesek lesznek lerajzolni – elnagyoltan – az egyes nemzetiségeket, hadjáratokat, folyamatokat, jelenségeket, a későbbiekben nem lehet probléma a térképolvasással, a térbeli gondolkodással. Így végső soron eredményesebben léphetünk előre a diákok történelmi ismereteinek és gondolkodásának fejlesztésében, vagyis munkánk hatékonyabbá válhat.

A technikai, digitális eszközök és a térkép előnyei és veszélyei a történelem-tanításban

A térképek hagyományosan papíralapúak voltak, s ezt egészítették ki a táblai s az ezt követő füzetekben szereplő vázlatok. A rendszer természetesen ideális esetben jól működött, az oktatási gyakorlat azonban igyekezett az újabb technikai lehetőségeket kihasználni. A hetvenes évektől széles körben – sokszor az újdonság kényszerítő nyomásával – terjedt el az írásvetítő használata. Az írásvetítők révén lehetőség nyílt a tanár által – vagy később központilag készített sorozatok révén is – források, ábrák és természetesen térképek megjelenítésére. A vetítéssel – amennyiben nem vált öncélúvá – lényegesen megnőtt a tanári munka hatékonysága, mivel az adott tanulócsoporttal a kitűzött tartalmi vagy fejlesztési célhoz alkalmazott térképeket lehetett készíteni és alkalmazni. Lényeges többletmunkával az animáció élményét és előnyeit is lehetett nyújtani a diákoknak a folyamatosan egymásra helyezett fóliákkal, bár ezek elkészítése nagyon sok munkát igényelt és használatuk nem mindig volt könnyű, a kezdetleges technika pedig erős korlátot jelentett.

Alapvető és döntő változást hozott a számítógép megjelenése és gyors fejlődése: az eszközök elterjedése, kapacitásuk növekedése, a programok elérhetősége és színvonaluk emelkedése, valamint felhasználóbaráttá válása. A számítógép és az internet jelentősen megkönnyítette a különböző típusú és tartalmú térképekhez való hozzájutást, kinyomtatásukat, levetítésüket a diákok számára. Ez mindenképpen segíti a munkánkat, de néhány problémát is felvet. A kisebbik veszély az, hogy az interneten elérhető térképek egy része szakmailag nem kontrollált. Ezt a szakirodalommal vagy a tekintélyes atlaszokkal való összevetéssel meg tudjuk oldani. Nagyobb veszély az, hogy a diákok mindent készen kapnak, s könnyen leszokhatnak a fentiekben felvázolt fontos tevékenységről: a saját kezű rajzolásról. Ebbe a hibába mi tanárok is könnyen beleeshetünk. Ha azonban figyelünk erre, a lehetőségek rendkívüli módon kitágulnak – ennek legfőbb akadálya igazából a tanári leterheltség, a magas óraszám miatti időhiány lehet.

Külön kell szólnunk a térképek területén jelentős változást hozó számítógépes animációk tömegessé válásáról és azok hatásáról. Az egyszerű rajzokhoz képest még több munkát és egy kicsit több számítógépes ismeretet követelő animációk készítését mi magunk is elvégezhetjük. Ez azonban az egyszerű rajzokhoz, vagy az internetes gyűjtéshez képest, amelyek rengeteg időt igényelnek egy olyan kollégától,

aki húsz óra felett tanít, s így akár fél tucat osztály számára kell ezt a munkát óráról órára elvégeznie, szinte teljesíthetetlen energiákat követelne. Ugyanakkor a kiadók egyre több kiadványukhoz készítenek digitális változatot – ingyen a könyvekhez vagy külön kiadványként –, és a verseny következtében egyre nagyobb lesz a választék, majd ezzel párhuzamosan javulni fog a tartalmi és a számítástechnikai minőségük, így felhasználhatóságuk is.

A térképek animálása óriási lehetőséget rejt magában. Abba az irányba nyit utat lehetőségeinknek, amelyet évtizedekkel ezelőtt – erre lassan már csak az idősebb kollégák emlékeznek – a fóliák egymásra rajzolásával és ragasztásával kezdetlegesen próbáltunk megoldani: vagyis a térképeken egyszerre látható folyamatokat részeire bontva könnyíti meg a követhetőséget és az értelmezést.

Az animációk első látásra azért hasznosak, mert mozgásukkal, meglepő hatásaikkal érdekesek, lekötik a diákoknak az olvasástól egyre inkább a képi ismeretszerzés felé eltolódó figyelmét. Azonban éppen itt vannak a veszélyek. Legfőképp arra kell vigyáznunk, hogy a térképelemzés ne menjen át „mozizásba”, amikor a diákok passzív szemlélőként csak végignézik a pergő folyamatokat, esetleg rácsodálkoznak egy érdekes hatásra, hiszen így éppen szándékainkkal ellentétes eredményre jutunk: a látszatra interaktív, modern stb. eszköz révén csökken a hatékonyság.

Gondosan kell kiválasztanunk az alkalmazott animációkat is. A tartalomra összpontosítsunk, s – bizonyos számítógépes színvonal elérését elengedhetetlennek tartva – ne a technikai megoldásokra. Tapasztalataim alapján úgy látom, hogy a gyerekek kritikusak az egyszerű programok lehetőségeit és a rendelkezésre álló időbeli ráfordítást meghaladó próbálkozásokkal szemben (háromdimenziós helyettesítő képek, keringő szövegek stb.). A diákok döntő többsége hozzászólt a számítógépes játékok magas színvonalú animációihoz, s ezekhez hasonlítja a mégoly érdekes lovasrohamot is, amelyben kivágott figurák nyilvánvalóan minden mozgás nélkül rohamoznak előre, majd hirtelen megfordulnak menekülést színlelve – ez a legjobb esetben is mosolyt vált ki belőlük. Nem lehet tartani a versenyt a hatalmas pénzügyi háttérrel, fejlesztők tömegeit alkalmazó játékkészítő cégekkel, de nem is szükséges.

A térképes animációknak a térkép megértését kell segíteniük, s egyéb hatásaikkal is azt kell kiemelniük, ami a térképről számukra leolvasható. Így valóban fantasztikus, hogy egy túlszűfolt papíralapú térképhez képest az animált térképről

bármikor levehetünk és rátehetünk bizonyos tényezőket (ásványkincsek, nemzetiségek, domborzat stb.). Nem a meghökkentés, a hatás, az effekt a lényeg, hanem a tartalom. S itt mutatkozik meg az, hogy a digitális térképek nem helyettesítik, hanem segítik a tanár munkáját. Vehetünk egy adatsort vagy jelenséget (pl. városok, csatahelyek stb.), hogy kiemeljük azt, amit meg akarunk értetni diákjainkkal, és azért jelenítünk meg valamit (pl. domborzat, folyamat stb.), hogy alátámasszuk mondandónkat, vagy rávezessük a megoldásra diákjainkat. A digitális térképek segítségével javíthatjuk a topográfiai ismeretek megszerzését is, de alapvetően a folyamatok, a térbeli látásmód fejlesztéséhez ad a kezünkbe új lehetőségeket.

A diákok rendkívül rövid idő alatt megunják az öncélú beépített forgásokat, villanásokat stb. Ezek figyelmet lekötő ereje nagyon rövid távú, s igazából csak azokra hatnak, akik nem ismerik ezt a világot, de a gyerekek zöme nem ebbe a csoportba tartozik. A digitális térképekkel akkor tudjuk megnyerni őket, ha valóban látják a hasznát, ha ez a segédlet belátható időn belül segíti őket a jobb eredmények elérésében, hosszú távon pedig az anyag könnyebb és mélyebb megértésében. S nyilvánvalóan ez a mi célunk is.

Mindez természetesen igaz az interaktív táblákra is, hiszen azok valójában egy érintőképernyős számítógépnek foghatók fel. Egyrészt jelentősen megkönnyítik a tanár munkáját, mivel a beépített rendszer révén nem kell az egyébként is kevés időt a technika előkészítésére fordítani. Ezt a körülményt csak az nem tartja fontosnak, aki nem tanít. Aki viszont óráról órára ugrik egyik korból a másikba, szedi össze az anyagait, az igen. Az előnyök mellett – ismétlésképpen – azonban ki kell emelni, hogy ez az eszköz nem helyettesíti a táblát, a diákok rajzait akkor sem, ha az interaktív táblán a tanár és a diák is rajzolhatnak!

Tekintsük át a térképelemzés néhány lehetséges területét!

1. Politikatörténeti feldolgozás a térképen

A politikatörténet a történelmi térképek klasszikus területe (csaták és más események helyszíne, hadjáratok menete, területi változások mutatója), kezdetben szinte kizárólag a politikai események területi vonatkozásait mutatták be térképeken. Azonban, ahogyan a politikatörténet, úgy térképi megjelenítése is számos területhez kapcsolódik. Így természetesen a háborúkat, a hadjáratokat, a csatákat, de a

szembenálló szövetségi rendszereket, a diplomáciai kapcsolatokat, a területi változásokat éppúgy megjelenítették, mint a politikai rendszereket, a pártok területi támogatottságát, s ezek a térképek segítették és segítik ma is az alapvető folyamatok és jelenségeket megértését.

A térképelemzés ebben az esetben is rendkívül egyszerű elemekből épül fel. Nyilvánvaló azonban, hogy vannak olyanok, akik számára ez is kihívás. Az elmúlt esztendő egyikén – még a régi érettségi keretei között – mély megdöbbenést okozott számomra egy diák, mert kihúzva a legegyszerűbb tételt, Hunyadi János törökellenes küzdelmeit, csődöt mondott. Segítségként a térképet ajánlották tanárai, sőt segítettek fellapozni a kérdéses oldalt, ám az ifjú vizsgázón ez sem segített. Pedig nyilvánvalóan tudott olvasni, a színeket is ismerte, s nem okozhatott problémát az sem, hogy egy szaggatott vörös vonalat a jelmagyarázatban azonosítsa, s ezután elmondja, hogy hol zajlott a „hosszú hadjárat”. Nem, a hiba – a vizsgadrukkon kívül – az volt, hogy valószínűleg ezt még soha életében nem próbálta meg, nem vette a fáradságot, vagy nem vették rá, nem szorították rá e tevékenységre. Pedig csak le kellett volna olvasnia azt, ami a térképen szerepelt.

Mit olvashatott volna le közvetlenül? A melléktérképet a jelmagyarázat segítségével értelmezve időrendben felsorolhatta volna az egyes hadjáratokat, jelezve útvonalukat, említve a fontosabb csatákat s azok eredményét. Leolvashatta volna még, hogy történt-e békekötés, és – ha igen – annak milyen területi következményei voltak.

Mire következtethetett volna a térkép alapján? A térképek alapján további következtetéseket vonhatott volna le, ha rendelkezik a térképolvasás és -elemzés készségével. A Hunyadi hadjáratait bemutató és az Oszmán Birodalom területi gyarapodását illusztráló térképlapok segítségével bemutathatta volna az előzményeket (Zsigmond hadjáratai, a végvári vonal kiépítése), az ütközőállamok létrejöttét, és azok szerepét, az Oszmán Birodalom kétfrontos lekötöttségét. Értékelhette volna Hunyadi harcait, hogy támadó hadjáratokkal próbálkozott, melyek nem végződtek sikerrel, azonban a háborút a Balkánon tartották, s így az ország nem pusztult. Utalhatott volna arra, hogy utolsó győzelme, Nándorfehérvár diadala, már nem támadó hadjárat volt, vagyis a török nekiszorította a magyar védelmet a végvári vonalnak. Kitérhetett volna itt arra, hogy a fontosabb végváraknak mik voltak a feladatai. S ha áttekintjük azt, mi mindent tud leolvasni a térképről az, akinek megnyílik, látjuk, hogy szinte felöleli a középiskolás tananyag jelentős részét. Vagyis

a válasz tekintélyes része a térképről kikövetkeztethető annak, aki elsajátította a térképolvasás képességét. Természetesen – ami kívánatosabb – ismeretek birtokában könnyebben felfedezhette volna az összefüggéseket, de akkor is biztonságot és megerősítést jelentettek volna a térképek.

Néhány példán keresztül most megkíséreljük szemléltetni a politikatörténeti térképek elemzését! Nagyon gyakoriak a háborúk, a hadjáratok térképi ábrázolásai. Vegyük példaként a szívünkhöz legközelebb álló, s ezért a legismertebb hadjáratsorozatot, az 1848–49-es szabadságharcot.

Mit lehet leolvasni a térképvázlatról? A térképvázlatokról leolvasható, hogy hol, mikor és kik vezettek hadjáratokat. Nyomon lehet követni magyar részről Görgey felvidéki hadjáratát, Bem erdélyi harcait, a magyar haderő központosítását, s a dicsőséges tavaszi hadjáratot; osztrák részről a Görgeyt a Felvidékre követő osztrák hadoszlop mozgását, a Galíciából betörő osztrák hadjáratot s az osztrák visszavonulást a tavaszi hadjárat idején; a kormány Pestről Debrecenbe költözését.

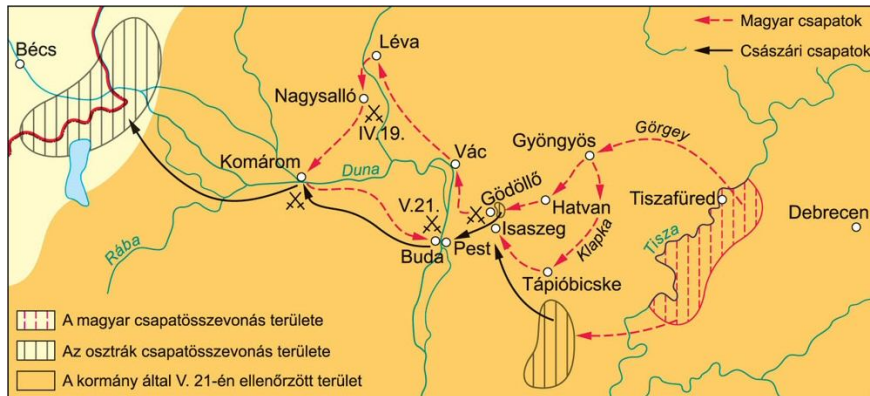

1. térkép: Görgey felvidéki hadjárata (Forrásközpontú történelem; Nemzeti Tankönyvkiadó)

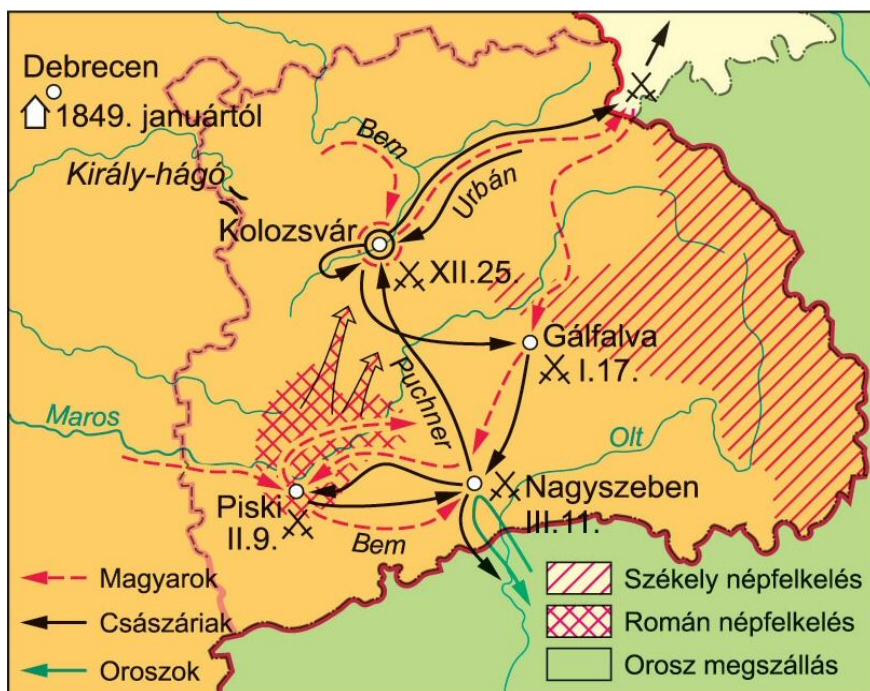
Az adatokat értelmezve látható, hogy Görgey felvidéki hadjárata megállította a Debrecen felé törő osztrákokat, mert arra kényszerítette őket, hogy kövessék. Nyilvánvaló a branyiszközi győzelem jelentősége is, hiszen ez biztosította az

Száray Miklós: A térkép szerepe és elemzése a történelemórán

egyesülés lehetőségét a feldunai hadsereg és a többi magyar erő között. Az is látható, hogy a kormány felállított egy új hadsereget, s a Délvidékről felrendelte Damjanichot, vagyis a kormány előkészítette a magyar erőkoncentrációt, amely a tavaszi hadjáratban sikerre vezetett. Az is egyértelmű, hogy Bem hadjárata biztosította Erdélyt, enélkül nem lehetett volna az Alföldön végrehajtani az erőösszevonást, különben az osztrákok elfoglalhatták volna akár Debrecen is.

2. térkép: A tavaszi hadjárat (Forrásközpontú történelem; Nemzeti Tankönyvkiadó)

3. térkép: Bem erdélyi hadjárata (Forrásközpontú történelem; Nemzeti Tankönyvkiadó)

Néhány példa a térképekhez kapcsolódó órai vagy írásbeli kérdésre:

Válaszoljon az atlasz és a térképvázlatok segítségével a szabadságharc hadtörténetéhez kapcsolódó kérdésekre!

a) Mi volt a legfontosabb stratégiai jelentősége Bem hadjáratának a szabadságharc menetében? (1 pont)

.....

b) Mi volt Görgei felvidéki hadjáratának stratégiai jelentősége? (1 pont)

.....

c) Hogyan sikerült jelentős erőket bevetni 1849 februárjában az osztrákokkal szemben? (1 pont)

.....

d) A tavaszi hadjárat során milyen hadmozdulattal tett kétszer is kísérletet a honvédsereg az osztrák haderő megtörésére? (1 pont)

.....

e) Mi volt a tavaszi hadjárat eredménye? (1 pont)

.....

Példa a diákoktól várható megoldásokra:

a) megvédte Debrecen-t/a kormányt/a Tiszántúlt, így biztosította a szabadságharc folytatásának lehetőségét;

b) elterelte a támadást Debrecen-től/a kormány székhelyétől, így biztosította a szabadságharc folytatásának lehetőségét;

c) egyesítették Görgei, Klapka és Damjanich hadseregét;

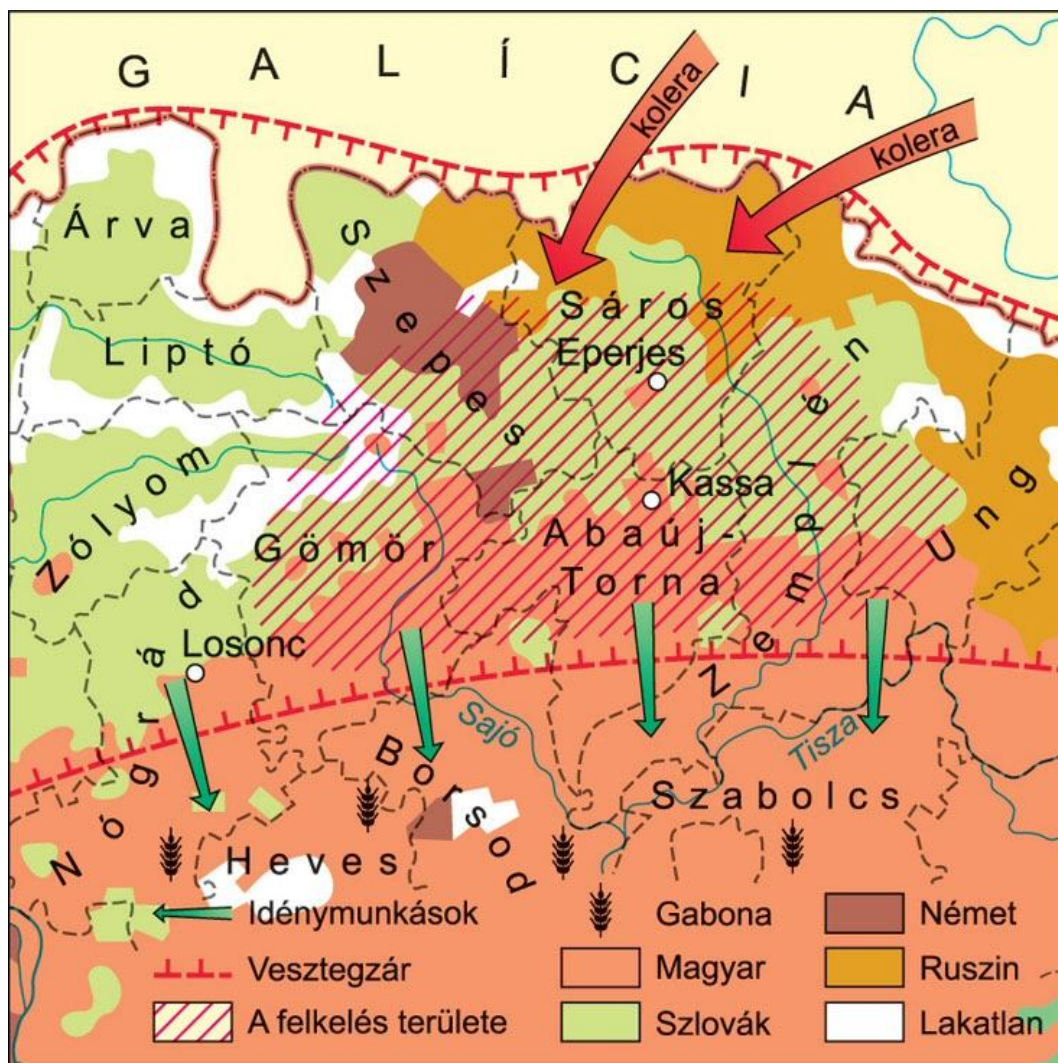
d) bekerítéssel/átkarolással;

e) az osztrák főerőket kiszorították az ország jelentős részéről

A térképvázlat elemzésével egy eseménysor számos összetevője feltárható a háttérismeretek mozgósítása, vagyis alkalmazása révén. Nézzük példaként a kolera-felkelést. A mozgalom „történelmi kánonunk” szerves részét képezi, hiszen háttérként szolgál a reformkor egyik legfontosabb kérdéséhez, a jobbágyfelszabadítás ügyéhez, és érint egy másik alapvető problémakört, a nemzetiségi kérdést is.

A térképvázlatról leolvasható adatok, az azok alapján meghatározandó következtetések mind-mind a megtanulandó anyag részét képezik, s elvileg a diákok

elsajátítják, s ezek birtokában könnyebben feltárhatják az összefüggéseket, vagy a térképvázlat elemzésével dolgozzák fel részben vagy egészében a problémakört tanári magyarázattal, kérdve kifejtéssel vagy források egybevetésével stb.

4. térkép: A kolerafelkelés (Forrásközpontú történelem; Nemzeti Tankönyvkiadó)

Mit lehet leolvasni a térképvázlatról? A kolera keletről betört az országba, ez ellen vesztegzárral próbáltak védekezni, hiába. (Itt mozgósíthatjuk egyetemes történeti ismereteinket, utalva a lengyel szabadságharcra és az orosz csapatok mozgására.) Az is látható, hogy az ország belsejében ismét ezzel a módszerrel próbálkoztak. Ebben az esetben a jelmagyarázat gazdasági részének segítségével (gabona és idénymunkások) és földrajzi ismereteik mozgósításával (Felvidék domborzati és egyéb viszonyai) révén értelmezhetjük e második vonal problematikáját: a vesztegzár elsősorban az idénymunkásokat tartóztatta fel, akik a

hegyvidéki megyékből az Alföldre igyekeztek, ez megélhetésüket alapvetően érinthette, így elkeseredésüket tovább fokozhatta. Leolvasható még a vázlatról a felkelés területe, s a résztvevők etnikai összetétele is (szlovákok, magyarok és ruszinok). Felismerhetik a diákok, mivel nem látnak hadjáratokat, csatahelyeket, csak a felkelés kiterjedését, hogy nem parasztháborúról van szó, ahol a felkelők seregei mozognak, s amelyeket előbb vagy utóbb a nemesség vagy a király hadserege ver le.

Milyen következtetéseket lehet levonni? A korszakban az állam kísérletet tett a járványok megfékezésére, igaz eredménytelenül. Először a határon, azután az ország belsejében állították fel a kordont. Megállapítható, hogy a második kordon csak tovább növelte a feszültségeket, mivel a Felvidék szegényeinek a megélhetését veszélybe sodorta, miközben a járvány miatt már egyébként is pattanásig feszültek az indulatok. A felkelés területén különféle etnikumok (magyarok, szlovákok és ruszinok) éltek, tehát a felkelésnek lehetett hatása a nemzetiségi kérdésre. A felkelés a reformkor kezdetén robbant ki, így befolyásolhatta a jobbágyszabadítás kérdését.

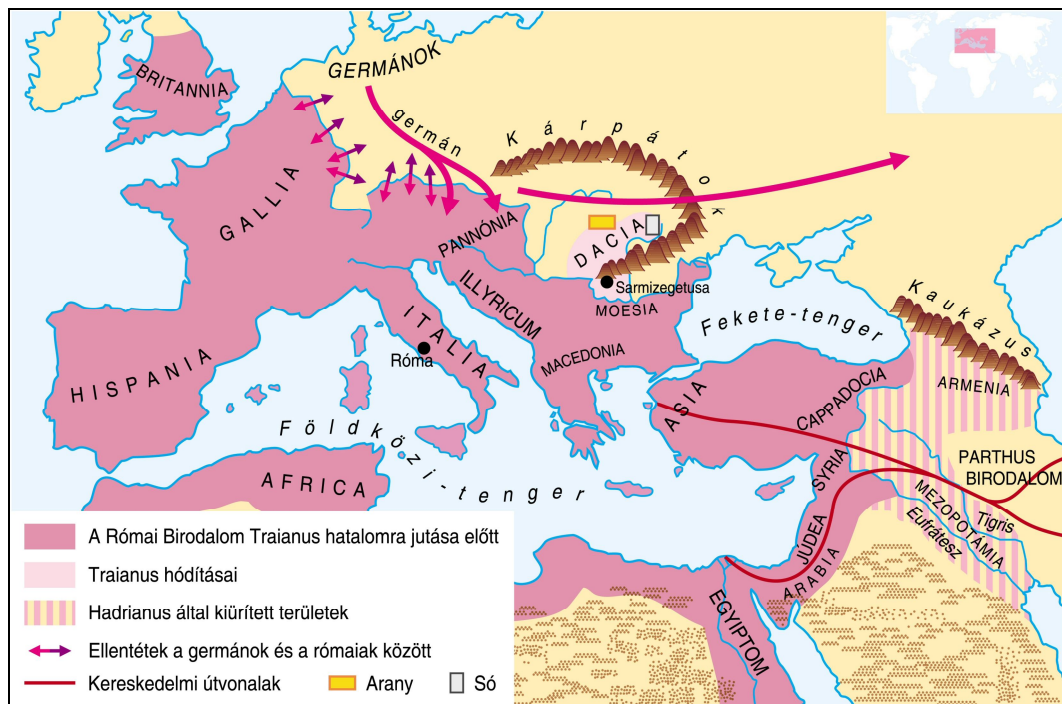
Nézzünk egy feladatot és a hozzá tartozó javítókulcsot a kétszintű érettségi szellemében (a térképre vonatkozó részek kiemelésével)!

Mutassa be és elemezze a térképvázlat segítségével a kolerafelkelés okait, lefolyását és hatásait!

Az értékelés szempontjai		Optimális megoldás	Pontok
A feladat megértése		A vizsgázó válaszában a kolerafelkelés okait, lefolyását és következményeit elemzi.	1
KOMPETENCIÁK	1.1 Történelmi forrásokból (tárgyi, írásos stb.) információk gyűjtése, következtetések megfogalmazása.	A vizsgázó a térképvázlat alapján megállapítja, hogy a felkelés közvetlen kiváltó oka a kolera keltette félelem és a járvány megakadályozására felállított vesztegzár voltak. Megállapítja, hogy nem alakult ki nagy parasztháború, csak helyi megmozdulásokról volt szó. A vizsgázó saját ismeretei alapján szól a bizmut-porral történő védekezés által kiváltott népi riadalomról.	5
	1.3 Képi források (pl. fényképek, karikatúrák, plakátok) megadott szempontok szerinti értelmezése.	A vizsgázó megállapítja, hogy a felkelés egyes nemzetiségi vidéken robbant ki, a magyarok mellett főleg szlovák és ruszin parasztok mozdultak meg, ez a magyar nemességben a pánszlávizmustól való félelmet erősítette.	
	4.4 A lényeges és kevésbé lényeges szempontok, tényezők megkülönböztetése, mérlegelése.	A vizsgázó saját ismeretei alapján szól arról, hogy a felkelés ráirányította a nemesség figyelmét a jobbágyszabadításra, annak politikai vetületeire. Így az 1832–36-os országgyűlésen kibontakozó reformmozgalom érdekegyesítő politikájának kialakulásában jelentős szerepet játszott a felkelés.	

A kolerafelkeléshez hasonlóan a politikatörténeti eseményeket bemutató térképeken számos tényezőt (természeti, regionális, etnikai stb.) kell feltárnunk, s megkeresnünk az összefüggéseket. Még ha egy egyszerű vázlatot tekintünk is át, mint amelyik a Római Birodalom helyzetét mutatja be Traianus császár korában, ugyanúgy elemezhetőek az előbb számba vett szempontok:

- területi növekedés (hódítások, kiűritések);
- népvándorlás (támadások);
- gazdaság (kereskedelem, nyersanyagok, rabszolga-utánpótlás);
- természetes határok (folyókák, sivatagok, tengerek);
- hatalmi ellentétek (perzsák);
- a fenti tényezők kölcsönhatásának vizsgálata (elérte legnagyobb kiterjedését, akadozó rabszolga-utánpótlás, még vissza tudta verni a külső támadásokat).

*5. térkép: A Római Birodalom Traianus és Hadrianus császár korában
(Forrásközpontú történelem sorozat; Nemzeti Tankönyvkiadó)*

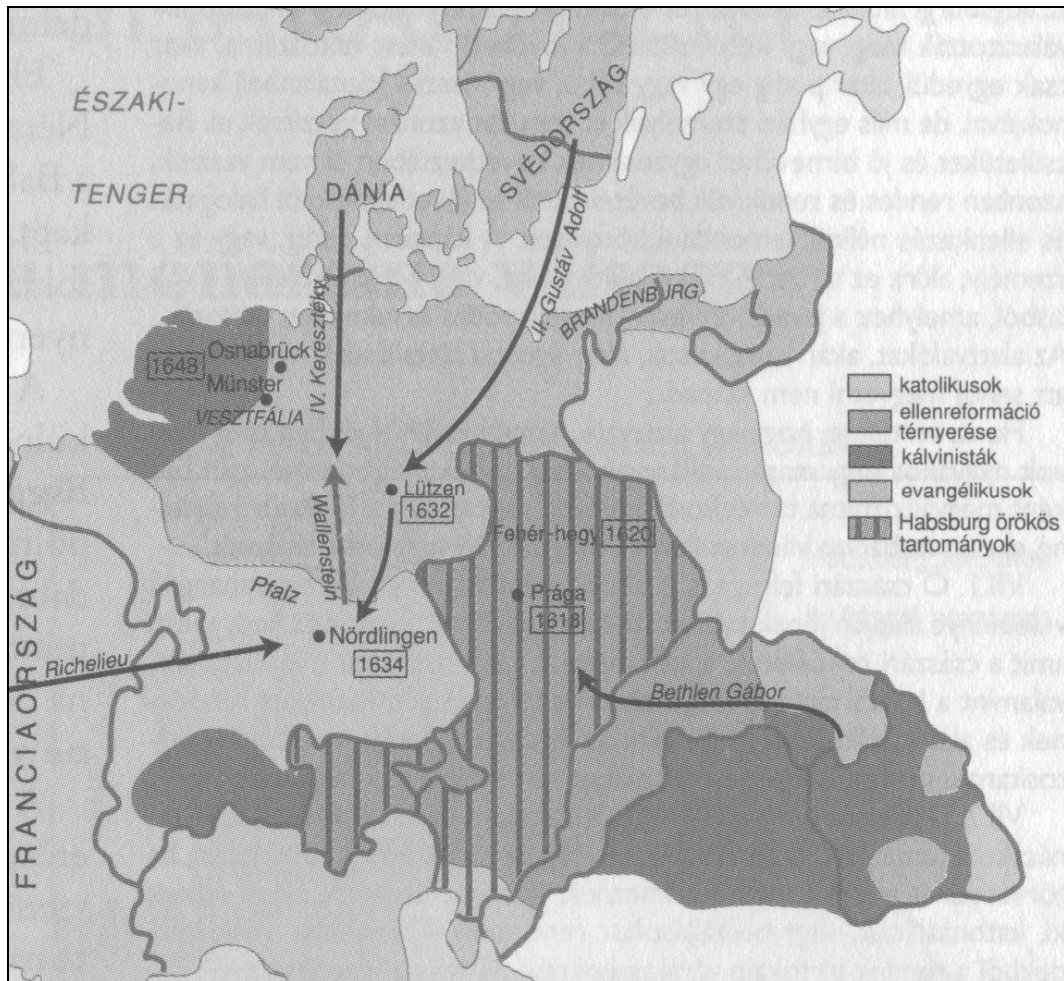
Bonyolult történelmi eseménysorok mozgatórugóit is ki lehet, és ki kell fejteni egy egyszerű térkép-vázlatból. A harmincéves háborúban sok összefüggés és szempont keveredik rengeteg lexikával. Emiatt sok diák elveszik az eseményekben, viszont ha a tényadatokat teljesen kiiktatjuk, nem érti meg az összefüggéseket.

Találkoztam olyan kollégákkal is, akik legszívesebben elhagyták volna a tanítást, mivel úgy ítélték meg, hogy a háború csak egy adathalmaz. Nyilvánvalóan nincs így, csak az nem tud rendet vágni az eseményekben, aki nem ismeri őket, és nem látja meg köztük az összefüggéseket. A több tucat név és évszám ellenére nem lehet kiiktatni a harmincéves háború történetét, mivel enélkül nem lehet megérteni a XVII. századi, s így a későbbi európai történetet sem.

Vizsgáljuk meg a következő térképvázlatokat, s vegyük őket elemzés alá!

6. térkép: A harmincéves háború hatása Németország népességére
(Forrásközpontú történelem sorozat; Nemzeti Tankönyvkiadó)

7. térkép: A harmincéves háború (Történelem II.; Műszaki Könyvkiadó)

Mit lehet leolvasni a térképvázlatokról?

A harmincéves háború hatása Németország népességére: A hadjáratok menetét és időpontjait. Ebből nyilvánvalóvá válik, hogy a harcok elhúzódtak, egyes területeket többször érintettek. A pusztulás mértéke ezzel összefügg, tehát könnyen levonható a következtetés, hogy a háború a polgári lakosság hatalmas mértékű pusztulásával járt együtt. Itt mozgósíthatják a diákok ismereteiket a hadművészet fejlődéséről, s a zsoldosokról tanult kép – melyet forrásokkal is megerősíthetünk – igazolódik számukra.

A harmincéves háború: A küzdő felek és felekezeti viszonyaik is leolvashatók a vázlatról. Ezekből következtetni lehet az egymásra épülő ellentétekre (rendiség – abszolutizmus, fejedelmek és császár, a Német-római Birodalom peremén elhelyezkedő államok és a császár, katolikusok és protestánsok), azok belső összefüggéseire, valamint a hatalmi tényezők és a felekezeti ellenségeskedés viszonyára.

Nézzünk meg egy az ábrához kapcsolódó feladatot, s annak megoldását!

Elemezze a térképvázlat segítségével, milyen ellentétek vezettek a harmincéves háború kitöréséhez! (elérhető 16 pont)

Az értékelés szempontjai		Optimális megoldás	Pontok
A feladat megértése		A vizsgázó válaszában elsősorban a térképvázlat alapján elemzi, milyen ellentétek vezettek a harmincéves háború kirobbanásához.	3
KOMPETENCIÁK	1.1 Történelmi forrásokból (tárgyi, írásos stb.) információk gyűjtése, következtetések megfogalmazása. 1.7 Társadalmi viszonyok, kormányzati struktúrák vázlatos ábrázolása. 4.4 A lényeges és kevésbé lényeges szempontok, tényezők megkülönböztetése, mérlegelése.	A vizsgázó megállapítja, hogy a harmincéves háború egyik ellentétpárja a vallási különbözőség volt, katolikusok és protestánsok feszültek egymásnak. A déli német területek katolikusai – a Habsburg császárokkal és néhány fejedelemmel – álltak szemben az északi német területek protestánsaival, akiket az északi protestáns államok uralkodói, illetve a protestáns erdélyi fejedelmek is támogattak. Ugyanakkor a vizsgázó rámutat arra, hogy a vallási ellentétek részben háttérbe szorultak, részben felülírták őket a hatalmi ellentétek. Hiszen a vallási ellentétekkel részben párhuzamosan, de részben attól eltérve (katolikus franciák), a katolikus német-római császár állt szemben a birodalom megerősödésétől tartó szomszédokkal és az európai hegemoniára törő franciákkal. Ugyancsak a vallási ellentéttel párhuzamosan a protestáns fejedelmek harcoltak a katolikus császárral, nehogy a megerősödő császári hatalom korlátozza a fejedelmek jogait. Jórészt szintén a vallási ellentéttel párhuzamosan jelentkezett a katolikus császár és tartományainak protestáns rendjei közötti ellentét.	9

2. A nemzetiségi térképek

A térképi ábrázolások speciális területét jelentik a nemzetiségi vagy etnikai térképek, ezeket is több szempontból kiemelten indokolt áttekinteni. Egyrészt bár a nemzetiségi kérdés tárgyalása eddig is részét képezte a magyar történelemtanításnak, a kétszintű érettségiben a korábbiakhoz képest növekedett a szerepe. Másrészt a XX. századi magyar történelem alapvető problémáinak egyik jelentős gyökere éppen ebben a kérdésben rejlik.

A nemzetiségi térképek módszertanával nemcsak a kérdéskör fontossága miatt érdemes foglalkozni, hanem azért is, mert az ilyen tematikájú térképek legtöbbször csak illusztrációs jelleggel szerepeltek a tananyagban, ezért elemzésükre talán kevesebb figyelmet fordítottunk. A fokozott érdeklődést az is indokolja, hogy a nemzetiségi térképek módszertana – még középiskolai szinten is – a többi tematikus

térképtől eltérő sajátosságokkal rendelkeznek, így ezek ismerete nélkül számos kérdés nehezen értelmezhető, s így aligha megválaszolható.

A nemzetiségi térképekből alapvetően a nemzetiségek területi elhelyezkedéséről nyerhetünk információkat, ám ezt az egyszerű tényezőt sokféleképpen lehet ábrázolni, az eltérő módszerek más képet mutatnak a területi elhelyezkedésről, a számarányokról. Van olyan módszer, amely elkendőzi, míg a másik feltárja a népsűrűsége vagy a számarányokra vonatkozó adatokat, s így a tájékoztatás helyett vakvágányra tereli a térképet tanulmányozó diákokat.

Tekintsük át az etnikai térképek néhány vonatkozását!

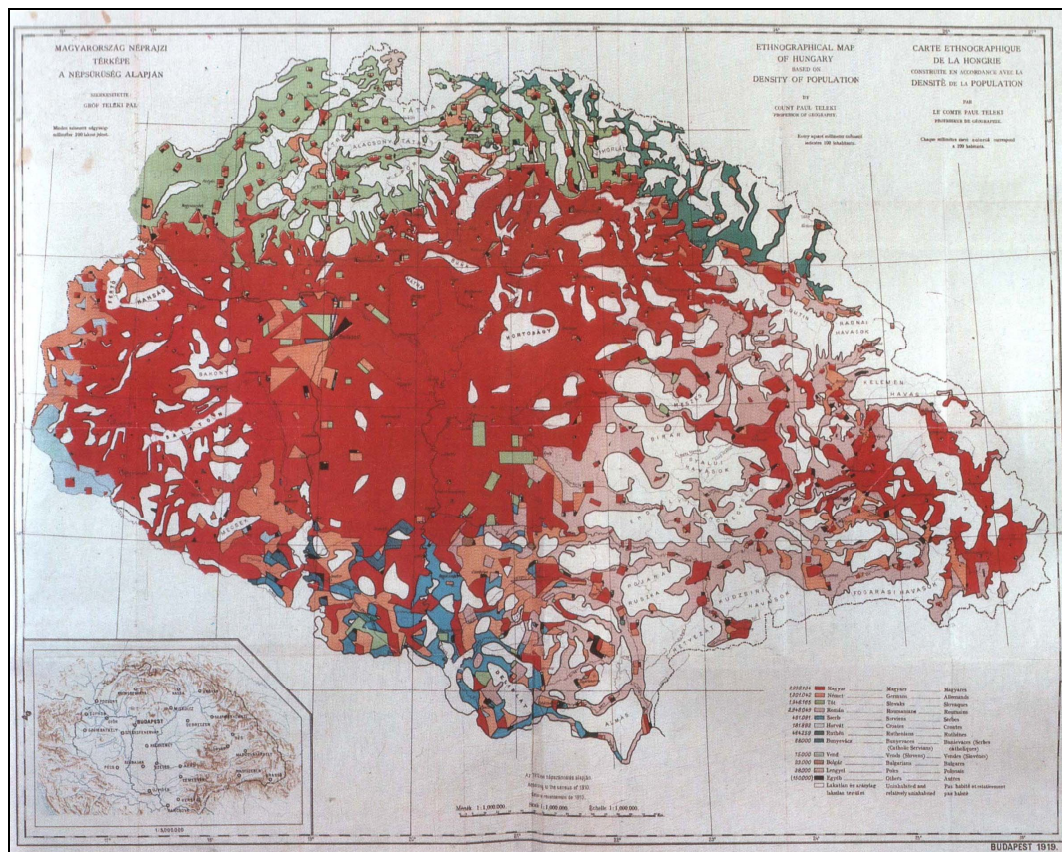
A színek kérdése. A színeknek kitüntetett szerepe van a nemzetiségi térképeken, mivel a színes térképeken – s ma már a tankönyvek jelentős része így készül – eltérő színekkel ábrázolják az egyes etnikumokat. A diákokat rá is tudjuk vezetni a színek szerepére, ha rámutatunk a problémára, hiszen nyilvánvaló, hogy az élénkebb, harsányabb színek felhívják a szemlélő figyelmét az ilyen módon jelzett nemzetiségre, kiemelik annak jelentőségét, arányát nagyobbnak mutatják a halványabb színekkel jelzettekénél. E téren jelentős segítséget nyújthat számunkra a digitális technika. A Nemzeti Tankönyvkiadó Forrásközpontú történelem sorozatához készült nemzetiségi térképek animációin egy gombnyomással lehet váltani a színeket élénkebbre vagy halványabbra. Így a diákok azonnal látják a nyilvánvaló különbséget és annak következményét is. Ebből a szempontból is jó példa a kitűnő módszertannal készült, s egyben szép Teleki-féle „vörös térkép”, amelyről más vonatkozásban is fogunk még szólni. De két további kétszínnyomású térképen is jól látható a jelenség (a Nemzeti Tankönyvkiadó és a Műszaki Kiadó III. osztályos gimnáziumi kötetében). Mindhárom esetben a magyarság szerepel élénk színnel kiemelve (pirossal, kézzel és sötétzölddel). Fontos a diáknak tudni, hogy általában mindig a térkép készítőjének etnikumát jelzik ekképpen, ha többszínnyomású a térkép, akkor pirossal. Ez természetes (ugyanaz a helyzet a román, francia stb. térképek esetében is), ugyanakkor vissza lehet élni azzal, ha túlzásba viszik a többi etnikum halványítását, és azokat túlzottan pasztellszínekkel ábrázolják.

Így a színek alapján is következtetni tudunk a térkép készítőjének szándékaira, arra, hogyan próbálja befolyásolni véleményünket, még akkor is, ha a térképre vitt adatok megfelelnek a valóságnak. A fenti összefüggés megértéséhez már egyetlen térkép elemzése elegendő, s a későbbiekben is építhetünk erre a feldolgozások során.

Száray Miklós: A térkép szerepe és elemzése a történelemórán

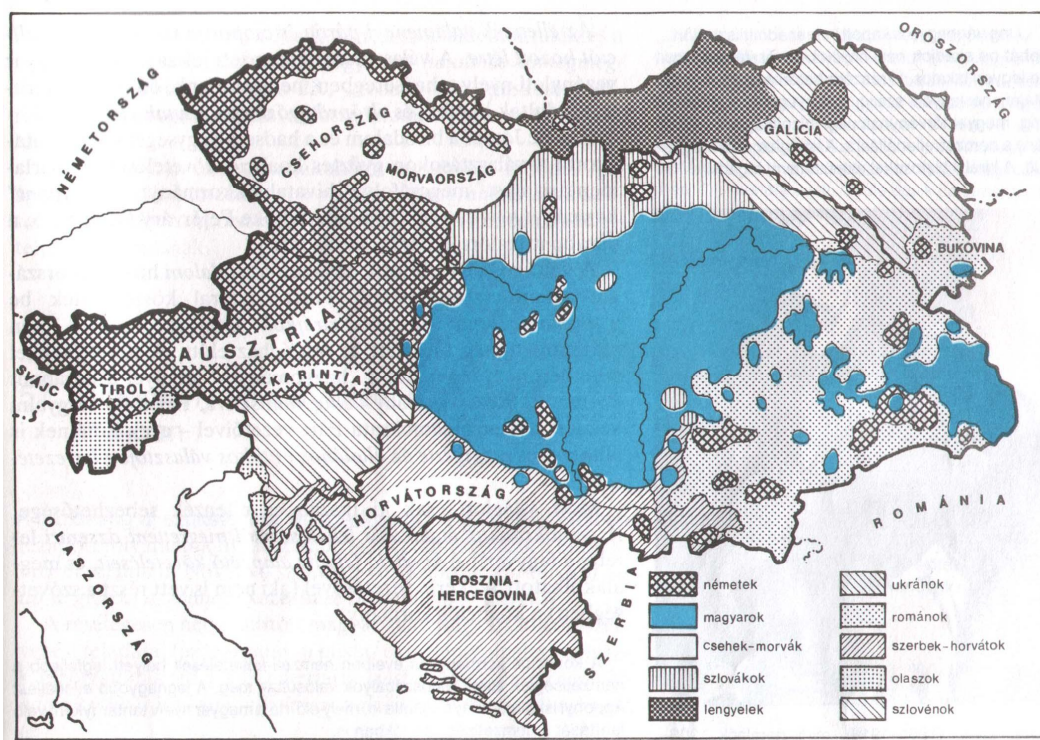
Példáink ebből a szempontból a következőképpen elemezhetőek. Az első a magyarságot élénkpiros, vörös színnel ábrázolja, míg a többi nemzetiség pasztellel szerepel, sőt, a szórványban élő németek piroshoz közelálló árnyalata első látásra beolvadhat a magyarság színébe. A második térkép késsel ábrázolja a magyarokat, s így ugyan kiemeli őket, de a sűrűbb vonalazású etnikumok szintén jobban érzékelhetőek, így a torzító hatás nem jelentős. A harmadik térkép esetében hasonló a helyzet, bár a kiválasztott zöld színárnyalat mindenképpen hangsúlyos.

A módszertani ismeret birtokában képesek leszünk árnyaltabb vélemény megfogalmazására. Ugyanakkor egy elem alapján még nem mondhatunk véleményt, hiszen más tényezők enyhíthetik, illetve felerősíthetik a térképet tanulmányozót érő egyoldalú hatásokat.

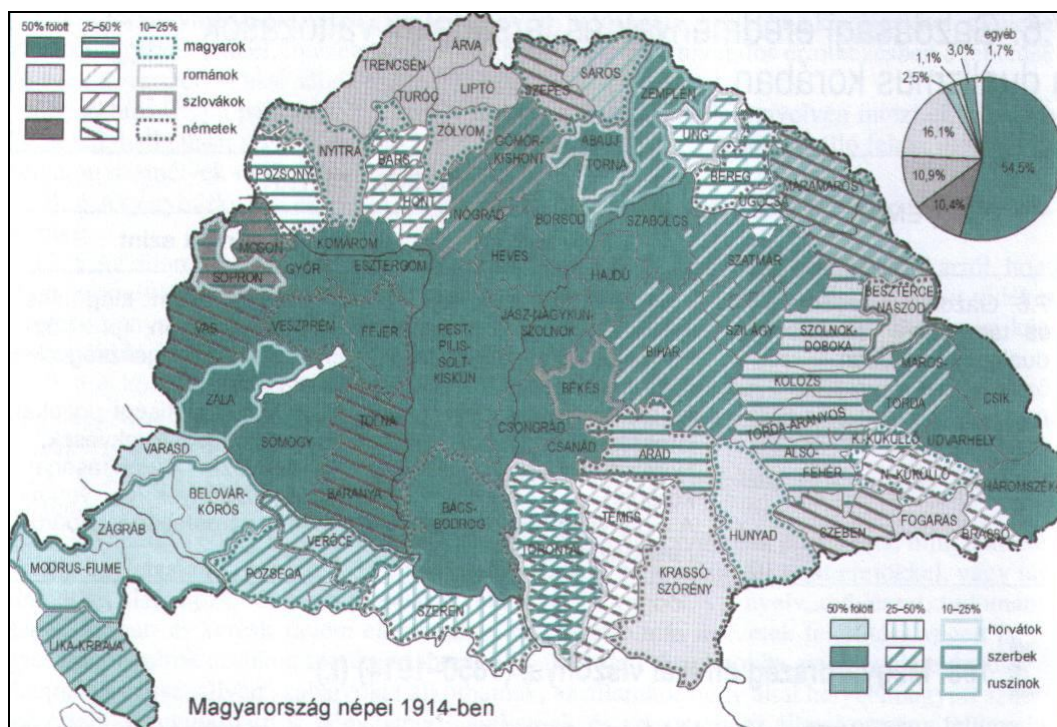

8. térkép: Teleki Pál „vörös térképe”

Száray Miklós: A térkép szerepe és elemzése a történelemórán

9. térkép: Az Osztrák-Magyar Monarchia etnikai viszonyai
(Történelem III. Nemzeti Tankönyvkiadó)

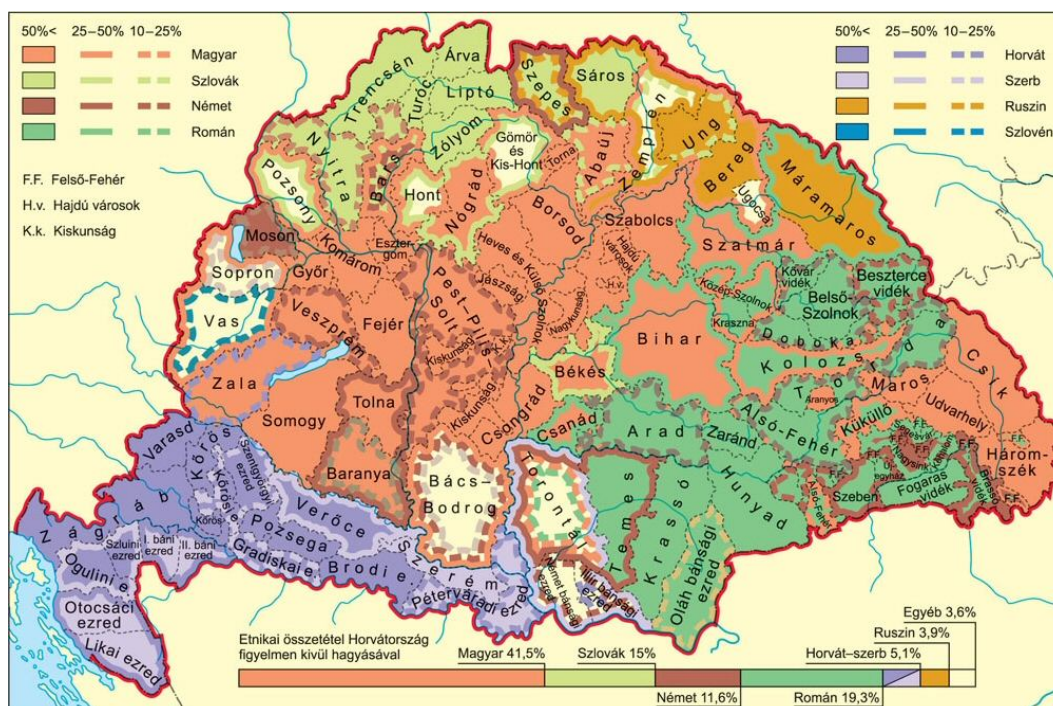

10. térkép: Magyarország etnikai összetétele 1910-ben
(Történelem III. Műszaki Könyvkiadó)

Mit értünk egy etnikumhoz tartozó területen? A nemzetiségi területek ábrázolása a legtöbb esetben az összefüggő, a térkép teljes területét lefedő foltokkal

történik. Ennek a módszernek nagy előnye az áttekinthetőség, az egyszerű és gyors információszerzés lehetősége. Ám ami az előnye, az egyben a hátránya is, mert ez az ábrázolás erősen leegyszerűsítő.

Fel kell hívnunk diákjaink figyelmét arra, hogy az egyes színekkel jelölt területek nem egyneműek, hanem csak a jelzett etnikum többségét jelzik (51% felett). Így ez a módszer elfedheti a sokszínűséget, s téves képzetet kelthet. A vegyes lakosságú területek háttérbe szorulnak, és nagy nemzeti tömbök jönnek létre, amelyek a valóságban nem is léteznek. Fokozhatja a problémát – s ezt is fel kell ismerni –, ha egyes nemzetiségeket, nemzeteket összevonva ábrázolnak. Erre jó példát látunk a második etnikai térképen, ahol a horvátok, a szerbek és a bosnyákok egy etnikumként, délszlávokként szerepelnek. Nyilvánvaló a torzítás hatása. De találhatunk olyan térképet is, mely az összes szlávot veszi egybe, vagy a cseheket és a szlovákokat vonja egybe. Ezek eredete többféle lehet: a különböző korban készült térképek idején más és más volt az uralkodó politikai és így történeti felfogás, s természetesen minél régebbi egy térkép, annál inkább szóba jöhet a technikai eszközök korlátozott volta a rajzolásban, s főleg a tankönyvek nyomtatási lehetőségeiben. Ennek illusztrálására nézzük meg, mennyivel áttekinthetőbb színes kivitelben a megyei, többféle százalékos arányt bemutató térkép.

11. térkép: Magyarország etnikai összetétele 1850-ben
(Forrásközpontú történelem sorozat; Nemzeti Tankönyvkiadó)

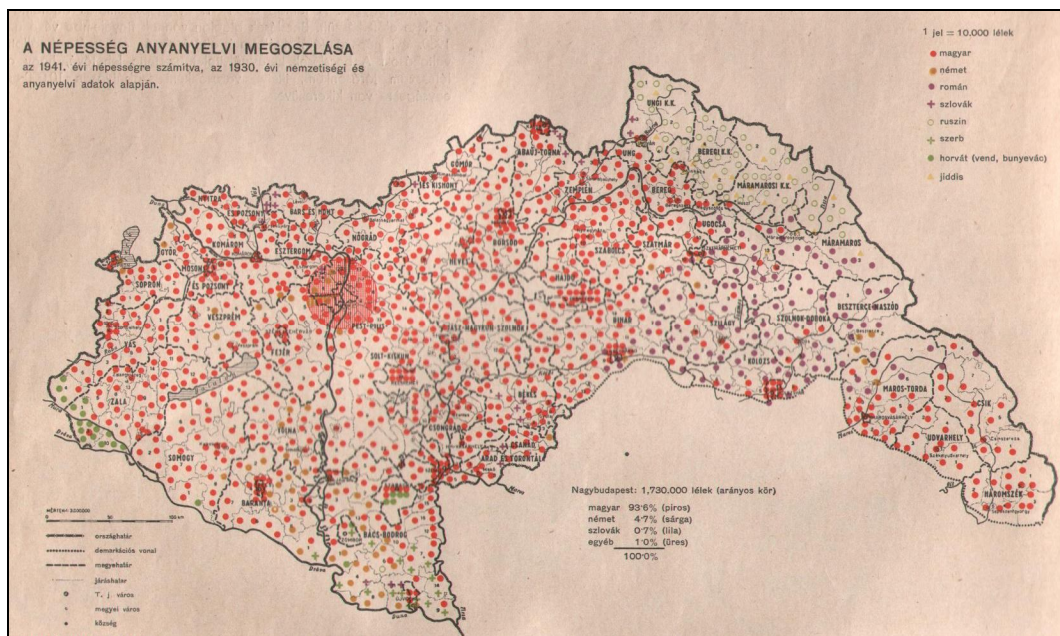
A fenti problémára – azon túl, hogy ismertetjük számukra – rávezethetjük diákjaikat irányított kérdésekkel, s minél több és eltérő módszerű térkép bemutatásával, valamint elemzésével. Erre lehetőséget adnak a kiváló iskolai történelmi atlaszok, a különböző nagy atlaszok és vegyük igénybe az internetet, hiszen hagyományainktól leginkább eltérő térképeket itt találhatunk.

Népsűrűség – vegyes területek ábrázolása az etnikai térképeken. Különösen problematikus ez az ábrázolás, ha nem jelölik a lakatlan területeket, mert így nem létező nemzeti tömbök jönnek létre ott, ahol a valóságban egy töredékesen és vegyesen lakott terület található. Hasonlítsuk össze a 9., a 10. és a 11. térképet! Azonnal láthatóvá válik, hogy a 10. térképen a hegyvidékeken élő etnikumok (pl. románok vagy szlovákok) sokkal jelentősebbnek tűnnek lakatlan területek nélkül, mint az a „vörös térképen” látható. Tudatosítani kell diákjainkban (rávezető kérdések, többféle térkép alkalmazása), milyen színvonalbeli különbségek vannak az egyes térképek között. Így a „vörös térkép” nem elsősorban a színe miatt érdekes, hanem mert módszere kiküszöböl több torzító hatást: a lakatlan területeket bemutatja, érzékelteti a népsűrűséget, vagyis sokkal pontosabb. Nem von le a módszertani újszerűségből az, hogy e két tényező figyelmen kívül hagyása elsősorban a magyarság ábrázolását helyezte előnytelenebb megvilágításba: hiszen a hegyvidéki, szinte lakatlan területeket főleg nemzetiségek lakták, illetve a nagy létszámú városok magyarok, míg a kisebb népességet bíró vidékek nemzetiségiek voltak.

Ezzel szemben a százalékos arányokat megyei szinten bemutató módszer (11. térkép) árnyaltabb kép kialakítását teszi lehetővé, azonban a „vörös térképpel” összehasonlítva egyértelműen bonyolultabb, nehezebben áttekinthető. Így elemzése a diákoktól több odafigyelést, nagyobb koncentrációt követel, de a levonható következtetések is árnyaltabbak lehetnek. Megjeleníthetők a vegyes vidékek, egyértelművé válik, hogy milyen arányokban élnek egy területen az egyes etnikumok. Arra is lehetőség nyílik, hogy adott területen több – akár három-négy etnikum – együttélését is bemutassuk. Ezt jól példázhatja a Temesköz, s általában a déli területek elemzése. Az ilyen módszerrel készült térképek esetében a változásokat is jobban követni lehet. Így például e módszer segítségével valóban feltehetjük azt a kérdést, hogyan változott területileg az ország etnikai képe 1850 és 1910 között, hiszen a százalékos eloszlás területi változását – megyei szinten – finoman követi. A diákok maguk mutathatják ki az etnikai határ elmozdulását, a

vegyes területeken való térhódítást, s egyben a kompakt nemzetiségi területek további érintetlenségét.

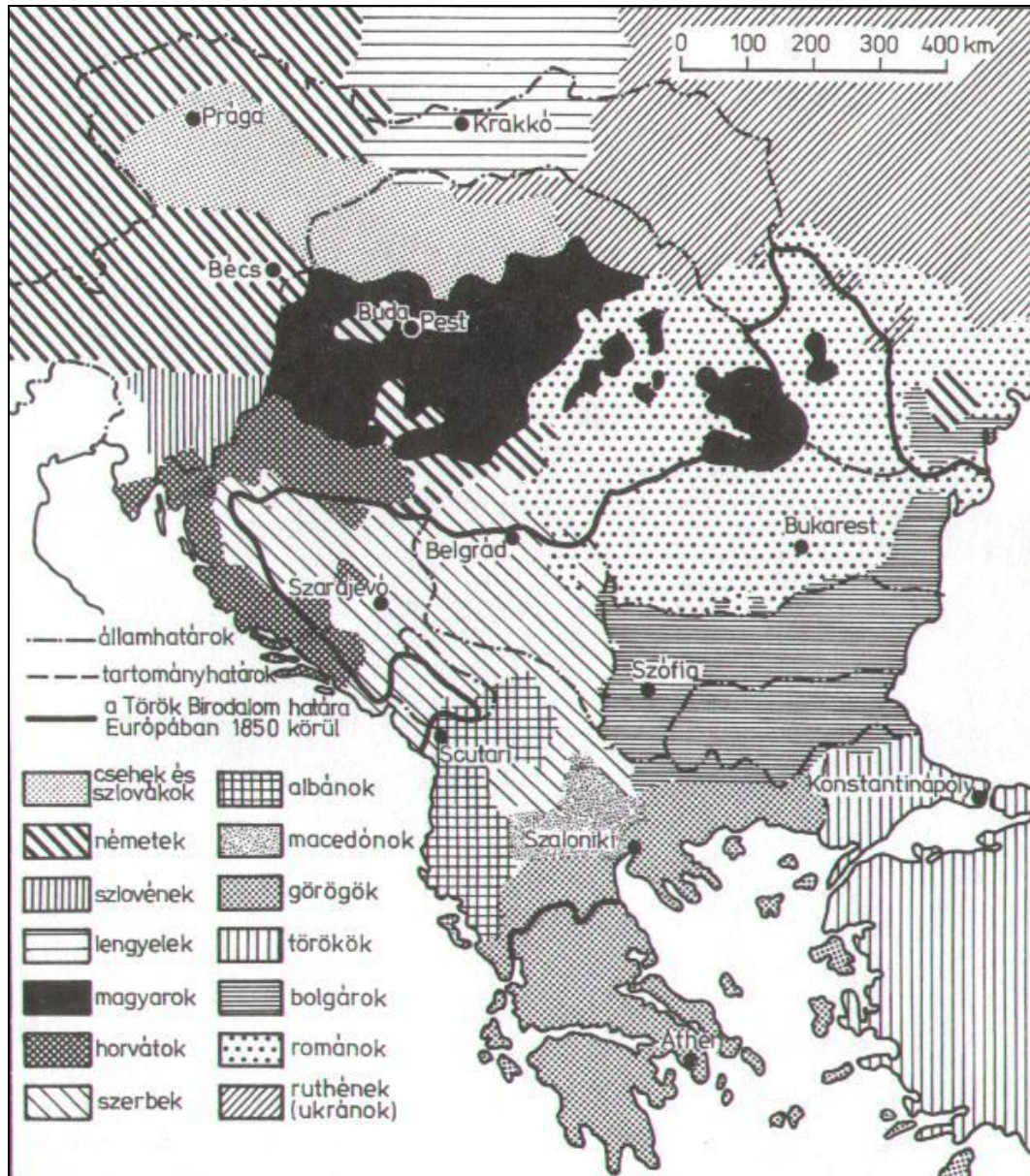
Léteznek olyan etnikai térképek is, amelyek jórészt áthidalják a fentiekben kifejtett nehézségeket, ezek az egyes etnikumokat lakosságukkal arányosan pontokkal ábrázolják. Az itt szerepeltetett 1941-es térkép jó példa erre. Ugyanakkor a színek vizsgálatakor ellenőrizhetjük, hogy diákjaink készségszinten elsajátították-e a térképelemzés ide vonatkozó anyagát (halvány és összemosódó színek). Bár az igényes térkép készítőinek védelmében elmondhatjuk, hogy az idő ezt a hatást jelentősen fokozta. Ha az alap még – mint régen – fehér lenne, a színek másképpen mutatnának. Feltehetjük a következő térképhez azt a kérdést: Mely nemzetiségekről nyújt kedvezőbb képet? A térkép áttekintése során rá kell jönnünk, hogy a városlakó nemzetek valóságos arányait adja vissza (pl. Kolozsvár, Nagyvárad, Kassa), szemben a ritkán lakott, nagy területeken szétszórva élő népekkel.

12. térkép: Magyarország néprajzi képe, 1941
(Magyar Királyi Térképészeti Intézet)

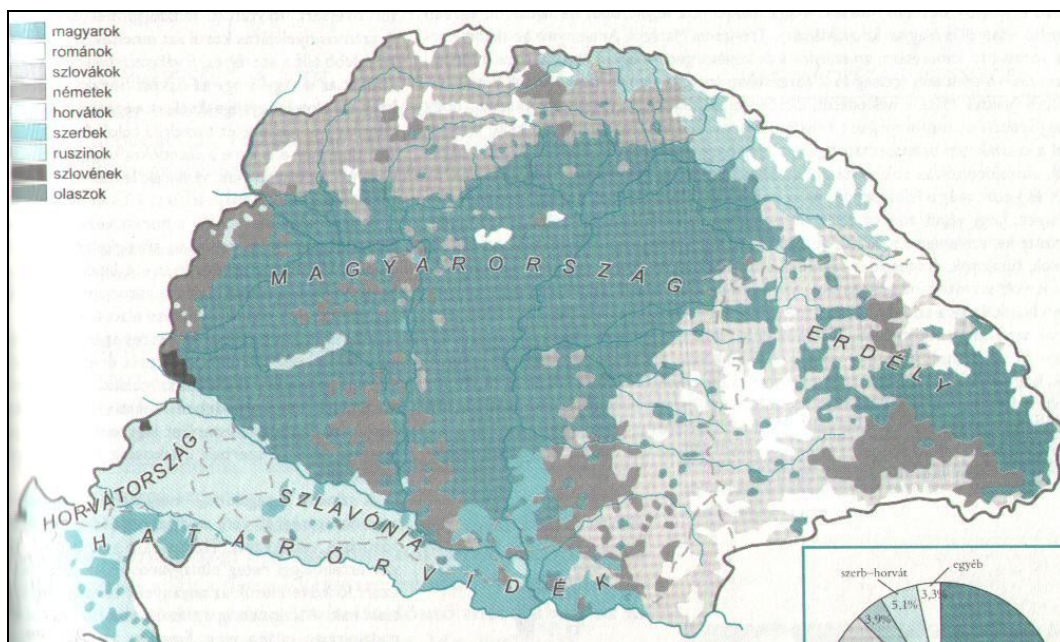
Illusztráljuk a probléma feldolgozását egy rövid egyszerű választ igénylő kérdéssel és egy esszéfeladattal! A 13. térkép mint egy állatorvosi ló mutatja be, milyen gondok lehetnek a nemzetiségi térképpel (tárgyi tévedések az ukránok, románok elterjedésében, a lakatlan területek hiányának, a népsűrűség hiányának, a népek [csehek és szlovákok, szerbek és bosnyákok], ma már anakronisztikusan ható

összemosásának torzító hatásai). Ami összességében – nyilván elsősorban magyar szemmel – jól észrevehető, a valóságtól látványosan eltérő képet mutat be.

13. térkép: Délkelet-Európa az 1850-es években
(Martin Roberts: *Európa története 1789–1914. Az ipari forradalom és a liberalizmus kora*, 118. l.)

A kérdéses térképet nem menti az egy szín alkalmazása. Ezt jól érzékelteti a következő, 14. térkép, melyet a XI. század etnikai viszonyairól Kniezsa István készített, s rajta jól elkülöníthetők az egyes etnikumok, szerepelnek a lakatlan, sőt a vegyes és a ritkán lakott területek is. S ezen a térképen még elfért László Gyula késő avar temetőket bemutató térképe!

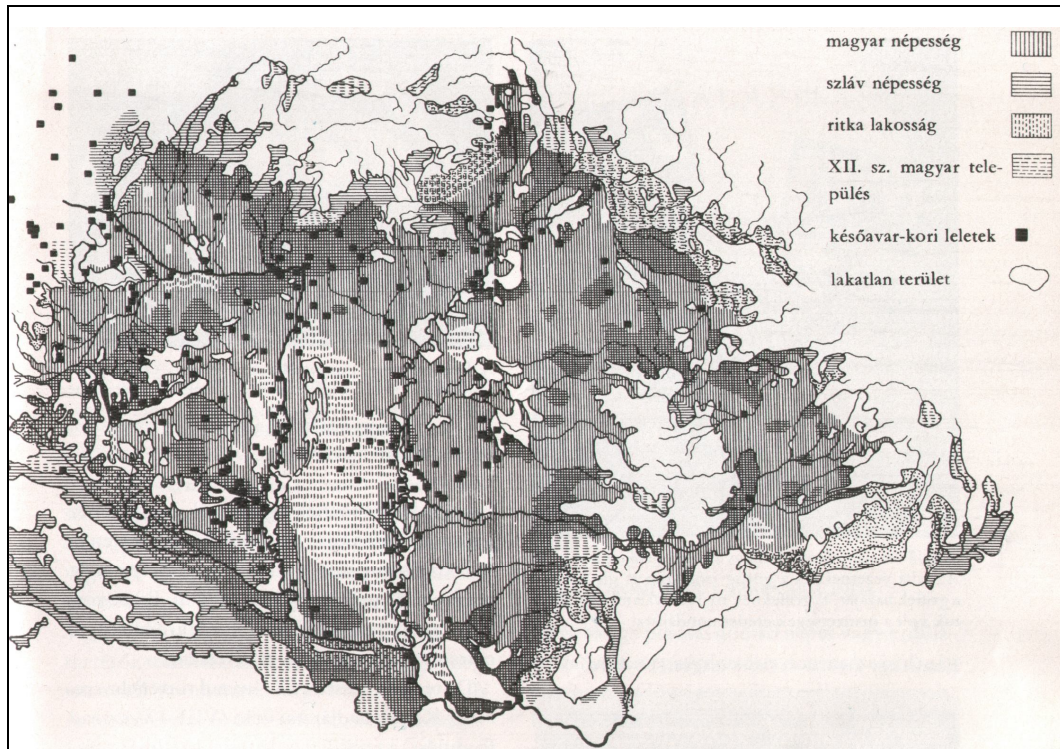

14. térkép: Magyarország etnikai viszonyai a XI. században (Kniezsa István térképe)

Hasonlítsa össze a két térkép módszereit, s az ebből fakadó eltérő következtetéseket!

Megoldás:

Az értékelés szempontjai		Optimális megoldás	Pontok
A feladat megértése		Feladatmegértés és lényegkiemelés. A vizsgázó válaszában elsősorban a térképek módszertanát s ezek következményeit elemzi.	1
KOMPETENCIÁK	1.1 Történelmi forrásokból (tárgyi, írásos stb.) információk gyűjtése, következtetések megfogalmazása. 1.4 Történelmi térképek felhasználása ismeretszerzésre	A vizsgázó megállapítja, hogy a két térkép eltérő módszerekkel készült. A második térkép nem jelzi a lakatlan területeket, így a népsűrűséget; elnagyoltan tünteti csak fel a vegyes lakosságú területeket. A vizsgázó megállapítja, hogy ugyan mindkét térkép alapján kiderül, hogy a térség nemzetiségi összetétele kevert, azonban a második térképen ez kevésbé árnyaltan jelenik meg. A lakatlan területek hiánya egyes népek esetében hatalmas összefüggő nemzetiségi területeket sejtet. A második térkép egyes népeket összevon (szerb és bosnyák), ami szintén téves következtetések levonását eredményezheti.	5

15. térkép: Magyarország X. századi etnikai viszonyai

Válaszoljon a X. századi etnikai viszonyokat bemutató térképhez kapcsolódó kérdésekre!

a) Ábrázolja-e a fenti etnikai térkép a népsűrűséget? Válaszát indokolja! (2 pont)

.....

b) Miért szükséges egy etnikai térképen a népsűrűség ábrázolása? (1 pont)

.....

c) Milyen eszközt alkalmaz a térkép az árnyaltabb kép megjelenítésére? (1 pont)

.....

Lehetséges megoldás:

a) igen (1 pont), ábrázolja a lakatlan és a ritkán lakott területeket (1 pont);

b) hogy következtetni tudjunk az egyes etnikumok egymáshoz viszonyított arányára;

c) ábrázolja a vegyesen lakott területeket.

3. A gazdasági folyamatokat bemutató térképek

A különféle tematikus térképek közül a történelemtanításban a politikatörténeti és a nemzetiségi térképek mellett a gazdasági folyamatokat, jelenségeket bemutató térképek szerepelnek a leggyakrabban. Nem véletlen, hogy az új érettségi feladatsoraiban gyakorta fordulnak elő. Nemcsak azért, mert a térképelemzésben

elért jártasságot kívánják mérni, hanem azért is, mert a követelményekben minimális gazdasági adat, jelenség szerepel, így a gazdaságtörténettel kapcsolatos kérdéseket eleve csak dokumentumok – a térképek mellett az adatsorok, képek – segítségével lehet feltenni.

A gazdasággal foglalkozó térképek esetében érvényesek mindazok a nyilvánvaló követelmények, melyek általában a térképolvasással kapcsolatosak: ismerjük fel az országokat, a kontinenseket, a folyókat stb. Szintén alig kíván több erőfeszítést a bányák, a vasutak, az erdők, a sivatagok stb. azonosítása. Speciálisabb, bár ugyancsak rendkívül egyszerű a kereskedelmi utak, a népmozgások, a behozatal vagy a kivitel grafikus ábrázolásának felismerése.

A gazdasági jellegű térképekhez kapcsolódó feladatok a fenti információk leolvasásán, értelmezésén és alkalmazásán alapulnak. Kövessük nyomon egy példán, mit értünk az adatok értelmezésén s alkalmazásán!

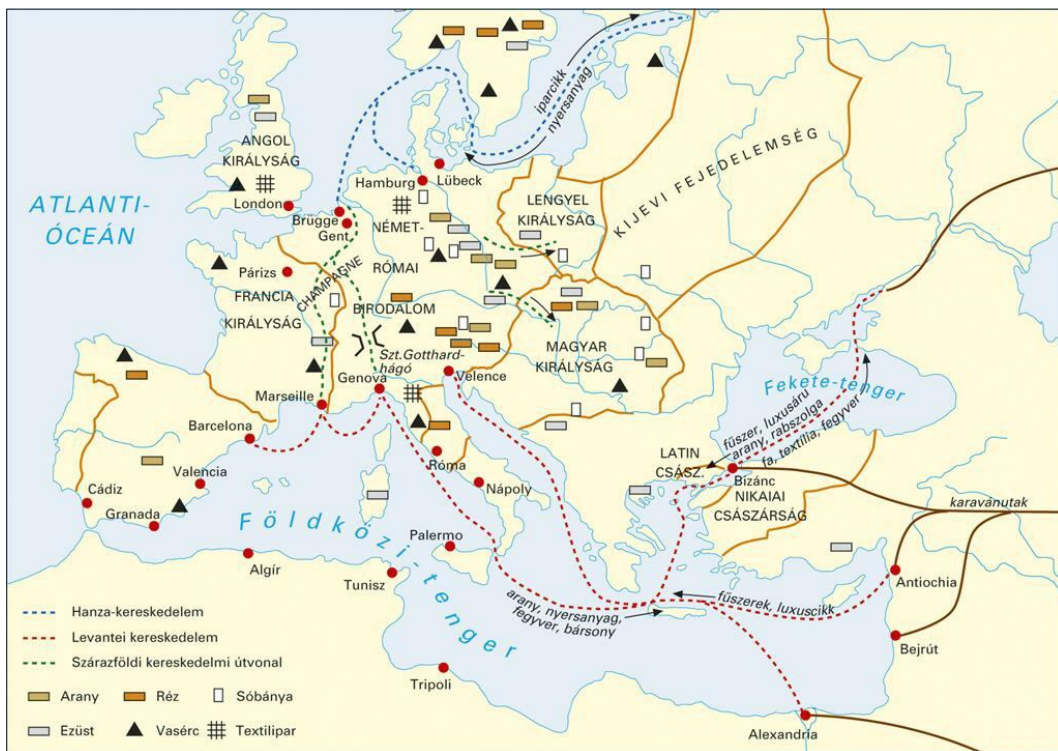
A térképeken felismerhető, hol húzódtak a távolsági kereskedelmi útvonalak, s az is, hogy mit és merrefelé szállítottak. Azonosítható, hogy a térképen ábrázolt évszázadok során hogyan változtak a kereskedelmi útvonalak s az azokon szállított áruk. Szintén leolvasható, hogy mely városokat, államokat érintette a kereskedelem, s hogyan változott annak áruösszetétele. A 17. térképen a bányászat és az ipar elhelyezkedését is láthatjuk, de ezt nem tudjuk összevetni a korábbi időszakkal.

Értelmezzük az összegyűjtött adatokat! Megállapíthatjuk, hogy Európában két nagy tengeri kereskedelmi útvonal jött létre, a levantei és a Hanza. A levantei luxuscikkeket és fűszereket hozott be elsősorban aranyért, vagyis óriási hasznot eredményezett, de a nemesfémeket kiszivattyúzta Európából. A Hanza esetében más a helyzet, itt nyersanyagokért és élelmiszerért cserébe iparcikkeket szállítottak. A XIV–XV. századra a két kereskedelmi útvonal között megteremtették a tengeri összeköttetést.

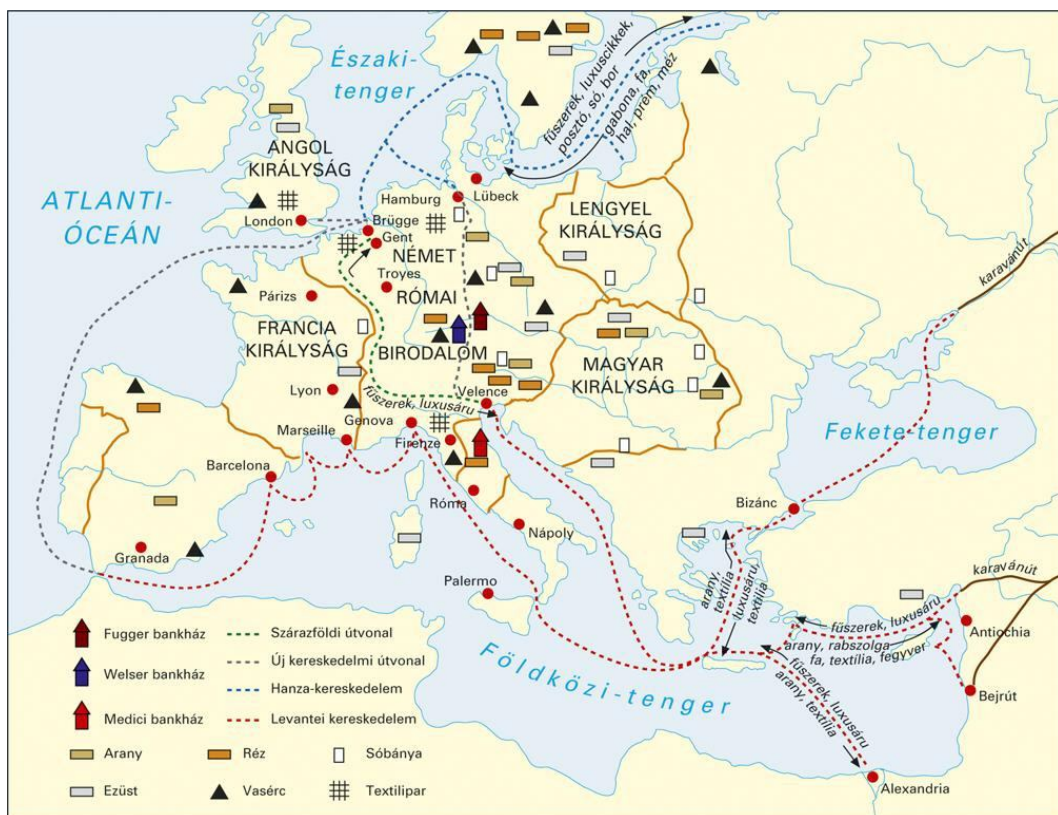
Nézzünk példákat az alkalmazásra! Választ adhatunk arra, mely területek fejlődtek, a kereskedelem hogyan hatott az európai gazdaságra, az egyes térségek gazdasági és politikai súlyára, a tengeri összeköttetés megteremtése milyen hatással volt a többi kereskedelmi útvonalra vagy a későbbi felfedezésekre.

A két térképhez feltehetünk kérdéseket, amelyek megválaszolásához az előbb felsorolt adatgyűjtésre, következtetésekre és alkalmazásra van szükség.

Száray Miklós: A térkép szerepe és elemzése a történelemórán

16. térkép: A XI–XIII. századi Európa kereskedelme és gazdasága
(Forrásközpontú történelem sorozat, Nemzeti Tankönyvkiadó)

17. térkép: A XV. századi Európa kereskedelme és gazdasága
(Forrásközpontú történelem sorozat, Nemzeti Tankönyvkiadó)

Mutassa be a térképvázlatok és az atlasz segítségével Velence és Genova gazdaságát, és elemezze a két városállam viszonyát!

Megoldás:

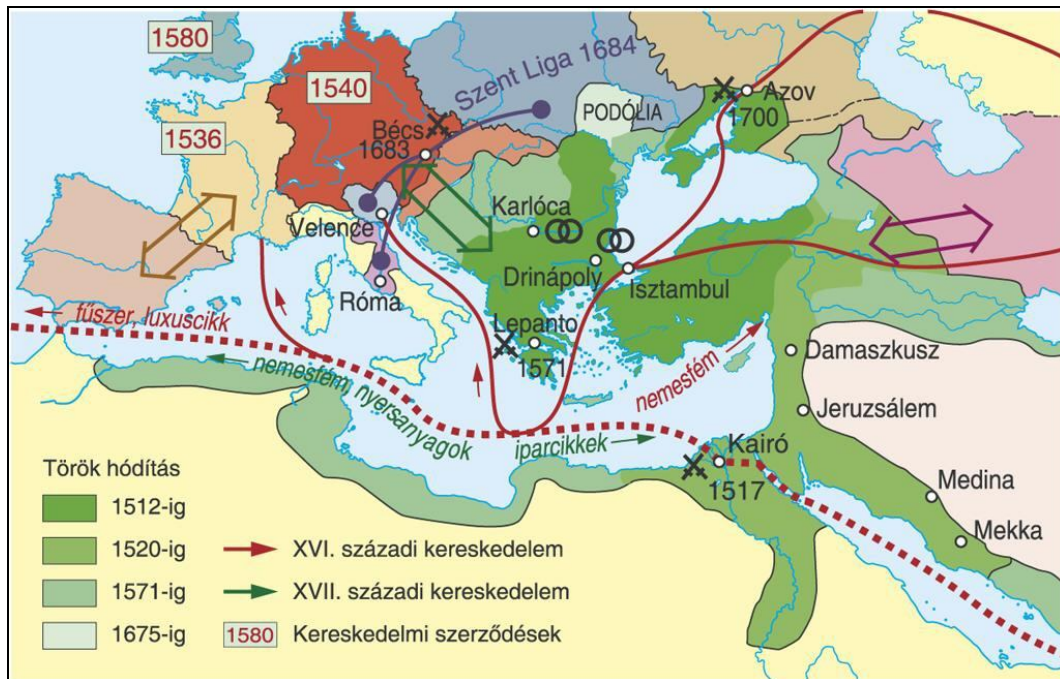
Az értékelés szempontjai		Optimális megoldás	Pontok
A feladat megértése		A vizsgázó válaszában elsősorban a két városállam gazdaságát mutatja be és elemzi viszonyukat.	1
KOMPETENCIÁK	1.1 Történelmi forrásokból (tárgyi, írásos stb.) információk gyűjtése, következtetések megfogalmazása. 1.7 Társadalmi viszonyok, kormányzati struktúrák vázlatos ábrázolása. 4.4 A lényeges és kevésbé lényeges szempontok, tényezők megkülönböztetése, mérlegelése.	A vizsgázó megállapítja, hogy mindkét városállam a levantei kereskedelemről élt, vagyis elsősorban keleti fűszereket és luxuscikkeket közvetített Európába. Ezekért főleg nemesfémekkel, részben iparcikkokkal fizetett. Az atlaszról leolvasható, hogy a keresztes háborúk idején nyert teret e két város a területen. A vázlatról látható, hogy szinte teljes mértékben kezükbe kaparintották a levantei kereskedelmet, támaszpontok egész sorát építették ki. A két város között konkurenciaharc alakult ki, mely háborúk sorához vezetett és Velence győzelmével ért véget, így Velence szerezte meg az értékesebb útvonalakat és szigeteket. A vizsgázó saját ismeretei és az atlasz alapján szól a IV. keresztes hadjáratról, s ebben Velence, majd Genova szerepéről.	10

Az alkalmazásra, a saját ismeretek bevonására talán jó példa a következő, az Oszmán Birodalom gazdaságára vonatkozó feladat, amely lényegi – gyakran elsikkadó – gazdasági vonatkozásokat emel ki az oszmán történelemmel kapcsolatban.

Látható, hogy a térkép alapvetően nem gazdasági jellegű, azonban szerepelnek rajta a kereskedelmi útvonalak. Leolvasható az Oszmán Birodalom terjeszkedése, mely a XVI. század közepén leáll. A megoldáshoz ezeket az adatokat kell észrevenni s értelmezni. Természetesen itt a saját ismeretek is alkalmazni kell. A kerettanterv alapján is tudniuk kell, mi jellemzi a levantei kereskedelmet. Nos, ebben az esetben pusztán néhány a térképen feltüntetett s korábban megtanult ismeret mozgósításáról van szó. A levantei kereskedelem az Oszmán Birodalom területén haladt át, s ez nyilvánvalóan óriási bevételeket jelentett a birodalom számára, amely a XVI. század közepéig folyamatosan növekedett. Ám ekkor ez a folyamat leállt, és számos ok miatt stagnálás, majd területvesztések következtek be. Mi olvasható le a térképről? A hatalom jelentős gazdasági forrása a levantei kereskedelem, azonban a XVI. században a kereskedelmi utak áthelyeződtek, vagyis ez a jövedelemforrás lassan

csökkenni kezdett, ami a gazdasági alapok beszűküléséhez vezetett. Sőt, a XVII. századra – a Közel-Kelet egészéhez hasonlóan – a térségbe nem beáramlott a nemesfém, hanem immár Európa felé tartott egyéb nyersanyagokkal együtt a fejlődő Európa iparcikkeiért cserébe.

Nézzük a konkrét feladatot!

18. térkép: Az Oszmán Birodalom a XVI-XVII. században
(Forrásközpontú történelem sorozat – Nemzeti Tankönyvkiadó)

Válaszoljon a kérdésekre a térkép segítségével!

a) Hogyan változott meg az Oszmán Birodalom gazdasági bázisa a XVI. század elején? Válaszát indokolja! (2 pont)

.....

b) Hogyan változott meg az Oszmán Birodalom gazdasági helyzete a XVI–XVII. században? Válaszát indokolja! (2 pont)

.....

Megoldás:

- a) jelentősen megerősödött (1 pont), mert megszerezte a Közel-Keleten áthaladó kereskedelmi utak ellenőrzését (1 pont);
- b) hanyatlásnak indult (1 pont), mert Amerika felfedezése következtében csökkentek a távolsági kereskedelemről származó bevételek (1 pont).

4. A természetföldrajzi és a történeti ismeretek közös alkalmazása

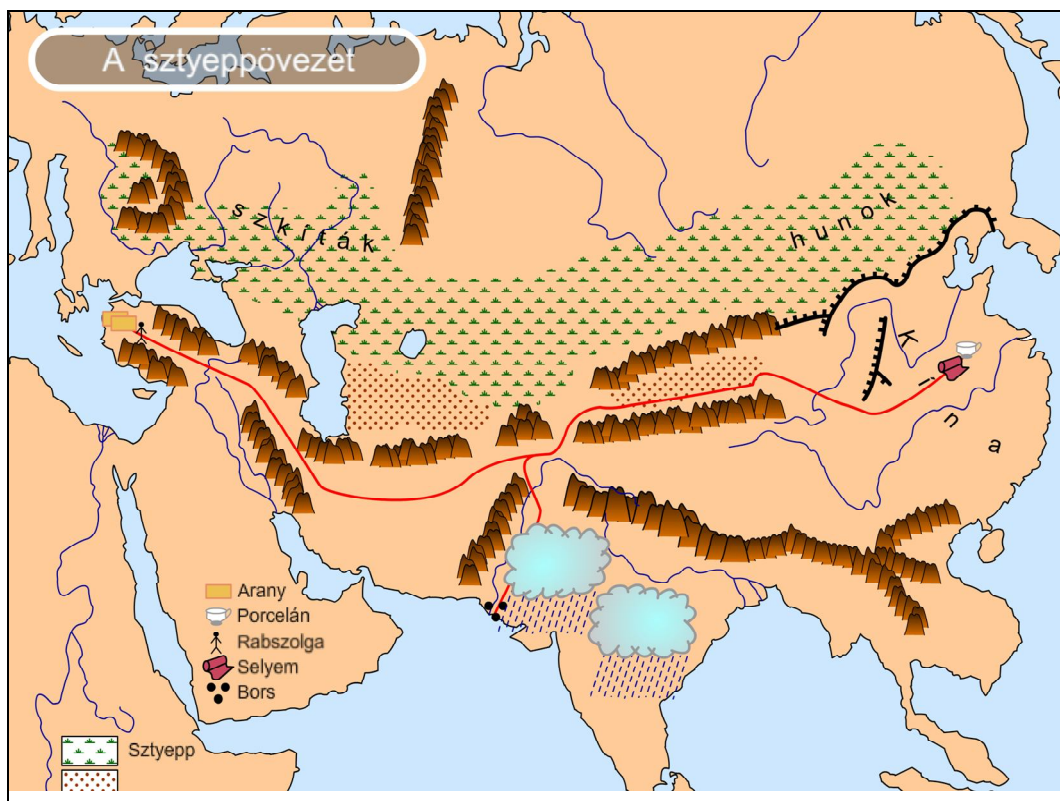
Számos területen építünk – akár észrevétlen módon is – a diákok földrajzi ismereteire. Nemcsak és nem elsősorban a topográfiáról van szó. A természetföldrajzban tanultak (éghajlati övek, növényi kultúrák elterjedése stb.) vagy a gazdaságföldrajz (alapfogalmak, ásványkincsek stb.) nélkül diákjaink számos, a gazdaságtörténethez kapcsolódó kérdésre nemigen tudnának válaszolni, sőt nem is tudnák értelmezni magyarázatainkat.

E komplex látásmód igényére jó példa a nemcsak számos területet, de jó néhány ismeretkört is összekötő útvonal, a selyemút. Ugyan sajnos nagyon keveset tanítunk e fontos területről, a diákok az ókori Kelet, a hellenizmus, Róma, Bizánc, az arab világ, a mongol hódítás, a távolsági kereskedelem, majd a gyarmatosítás során villanásszerű képeket kapnak a selyemútról. Ha ezeket a pillanatképeket tudatosan építjük egymásra, s igyekszünk tartósan megmaradó ismereteket nyújtani, akkor a diákok látásmódját szélesíteni tudjuk.

Ebben a folyamatban a térképnek kiemelkedő szerepe van, mivel rendszerezi, és egyben keretbe foglalja a részletekben megszerzett, majd egyre jobban elmélyített ismereteket. A diákok leolvashatják a térképről a fontos kereskedelmi útvonal futását. Rögzíthetik az éppen adott politikai viszonyokat, amelyeket a későbbiekben mozgósíthatnak, s összehasonlíthatják a változásokkal.

Magát a kereskedelmi útvonal elhelyezkedését összevethetik a természetföldrajzi tényezőkkel. Ha vesszük a fáradságot – és időt – és egyszer végigkövetjük a térképen a karavánutat, s megbeszéljük a diákokkal – földrajzi ismereteik felelevenítésével –, miért éppen arra haladtak a kereskedők, miért vezették őket a hegyvonulatok, hogyan kényszerítette őket a sivatagok, a hágók, a folyók futása egy irányba, akkor biztosan építhetünk a következő alkalommal is ezen ismeretekre és az összefüggések felismerésére. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen utazás akkor eredményes, ha közös táblai, majd a füzetbe kerülő vázlat is kiegészíti.

A vázlatról leolvashatják a diákok a szállított árukat is. Itt természetesen korszakonként változhat a kép (belép a selyem mellé a papír, majd a porcelán stb.) aszerint, mennyi időkerettel rendelkezünk, és mekkora a diákok érdeklődése. De a fő tendenciát is – persze leegyszerűsítve – leolvashatják a térképről: keletnek nemesfém, rabszolga és élőállat, míg nyugatnak luxuscikkek (iparcikkek és fűszerek) vándoroltak egészen a nagy földrajzi felfedezésekig. S ezek alapján már az ókortól kezdve le tudunk vonni egymásra épülő következtetéseket (arany kiáramlása) a Római Birodalom hanyatlásától a nagy földrajzi felfedezéseken át az ipari forradalomig.

19. térkép: A selyemút (Forrásközpontú történelem sorozat – Nemzeti Tankönyvkiadó)

A selyemúthoz hasonló áttekintő térképvázlatok jelentős szerepet kaphatnak a történelmi szinkron felismertetésében és rögzítésében nemcsak politikai képződmények, de vallások és kultúrák esetében is.

A térkép és az atlasz segítségével válaszoljon a kérdésekre!

a) Mely természetföldrajzi tényezők befolyásolták a selyemút futását? Milyen módon lehetett szállítani ezeken a területeken? Mennyiben befolyásolta ez a kereskedést?

.....
b) Tárja fel, hogy mely áruk haladtak nyugat és melyek Kelet felé a selyemúton az ókorban és a középkorban! Elemezze az áruk összetételét és annak hatásait!
.....

Megoldás:

a) Hegységek és folyamok futása, hágók, sivatagok; csak teve és öszvérkaravánok tudtak haladni; csak nagy értékű és kis teret elfoglaló árukkal volt érdemes kereskedni.

b) Nyugat felé iparcikkek (selyem, porcelán, papír és fűszerek) áramlottak, míg ezekért cserébe nemesfémekkel, rabszolgával és élőállattal fizettek. A nemesfém kelet felé áramlott, s ez gyakran gazdasági nehézségeket okozott nyugaton.

5. Források és térkép összevetése, s az ezekhez kapcsolódó feladatok

A térképvázlatok nem önmagukban állnak, kapcsolódnak az órai feldolgozás, a tankönyvek és a feladatlapok egyéb dokumentumaihoz, így az ábrákhoz, képekhez és forrásokhoz is. Ebben az esetben a szöveget, ábrát vagy képet sajátos elemzési módszerei alapján kell feldolgozni, s meg kell keresni a kapcsolódási pontokat.

Nézzünk egyet a sok lehetséges példa közül!

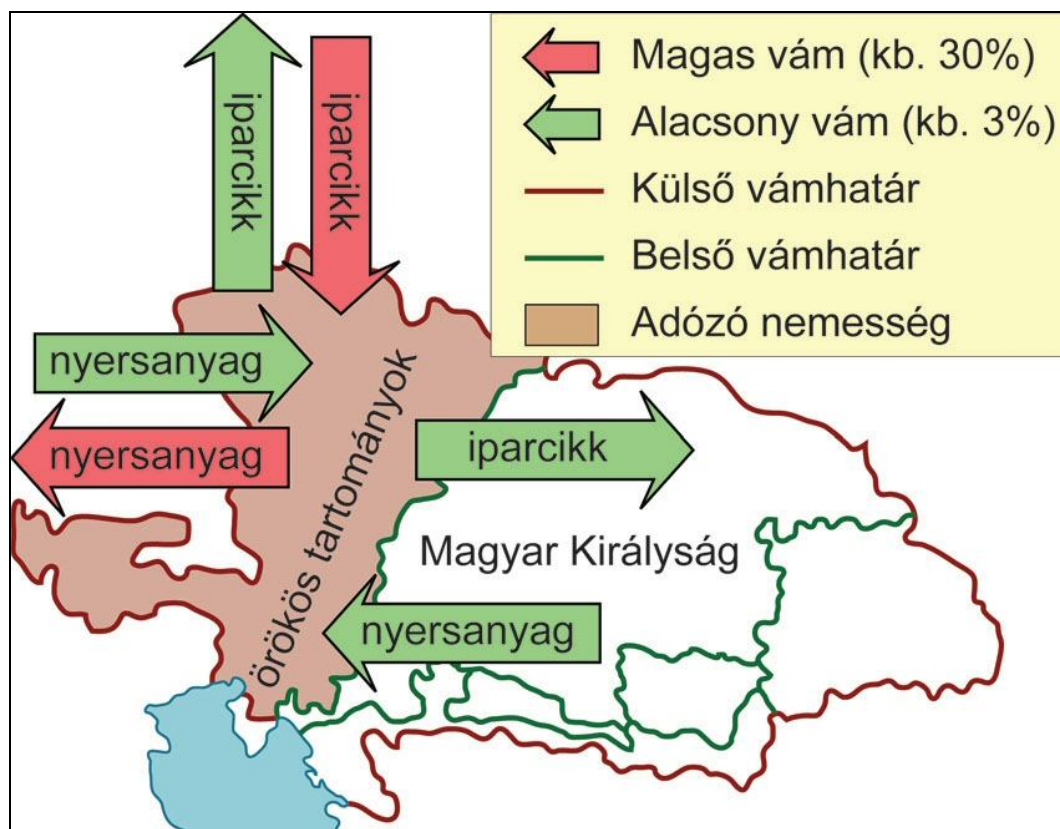
Mária Terézia vámrendelete rendelkezésre áll, azonban feldolgozása terjedelme és jellege miatt a szöveg alapján a diákoknak nagyon nehéz és rengeteg időt venne igénybe. Egy forrásrészletből a térképvázlattal együtt azonban már a középiskolai elvárásoknak megfelelő ismereteket nyerhetnek a diákok, s levonhatják az alapvető következtetéseket is.

A térkép alapján megállapíthatjuk, hogy a külső vámhatár merkantil jellegű, hogy az örökös tartományokban megszüntették a belső vámhatárokat, hogy Magyarországon ezeket meghagyták, s Magyarország és a birodalom többi része között megmaradt a vámvonal. Az is leolvasható, hogy csak Magyarországon maradt meg a nemesség adómentessége.

A forrás alapvető információja, hogy a nemességnek – ha nem saját szükségletére szállít – is vámot kell fizetnie a birodalom és Magyarország közötti vonalon.

A külön-külön megállapítható összefüggéseken túl a két különböző típusú forrást is összevethetjük: a vámvonal a magyar nemesség közvetett módon történő megadóztatását is szolgálta.

A térképvázlat és a forrás segítségével válaszoljon a kettős vámhatárhoz kapcsolódó kérdésekre!

20. térkép: Kettős vámhatár (Forrásközpontú történelem sorozat – Nemzeti Tankönyvkiadó)

„Minthogy annak a szabadságnak csorbítása nélkül, amely az előbbi 1723. évi országgyűlés 14. törvénycikkében van rögzítve [a nemesség a saját szükségletét szolgáló árukra nem fizet vámot], egyébként minden dolog és áru után, bármiféle és nemű is legyen az, amely Magyarországon és a hozzákapcsolt országokon átvihető, vagy a mondott királyságba és országokba bevihető, vagy azokból kivihető, a harmincadvámot le kell róni, s ezt a vámot kivétel nélkül mindenki, aki a javoknak vagy áruknak birtokosa, legyen az nemes vagy nemtelen, egyházi vagy világi személy, katonai vagy polgári szolgálattevő, külföldi vagy belföldi, megadni köteles...”. (Mária Terézia vámrendeletéből, 1754)

a) A birodalom külső határán felállított vámhatár melyik közgazdasági elméletre jellemző? Válaszát indokolja!

.....
b) *Milyen összefüggés figyelhető meg a belső vámok és a rendelkezés idézett részlete között?*
.....

Megoldás:

- a) merkantilizmus; a hazai ipart védi az iparcikk-behozatalra kirótt magas vámokkal és a nyersanyag-importot segítő alacsony vámokkal, ugyanakkor a nyersanyag kiáramlását magas vámokkal akadályozza, de az iparcikkek kivitelét alacsony vámokkal segíti;
- b) a magyar nemesség adómentességét így próbálták ellensúlyozni.

A fenti néhány példa is megvilágította, hogy a térképeknek, térképvázlatoknak jelentős szerepe van a történelemtanítás gyakorlatában. A térképek egyaránt segítik, alátámasztják az ismeretszerzést és a képességfejlesztést, s kiemelik, hogy ezek szembeállításuk csak valamelyik irányzat túlhajtása esetén jelenik meg.

A példákat a végtelenségig lehetne folytatni, az alapvető módszerek és a megközelítés azonban hasonlóak: a jártasság megszerzéséhez minél jobban meg kell ismerni és érteni a történelmet, s minél több térképvázlatot kell tanulmányozni, elemezni és rajzolni.

ABSTRACT

Száray, Miklós

The role and analysis of the map in the history lesson

Maps are necessary accessories for history lessons and for the study of history. This study by a well known and popular textbook editor as well as a practicing history teacher shows the development of topographical competency based on the requirements of the new dual-level school-leaving examinations and the large number of maps contained in the most popular middle school textbook series. A serious analytical foundation and a variety of examples from experience show that regular use of maps and their continued development as a source of information make the work of both the teacher and the students easier in the process of thinking about history. After a discourse on the roles of historical maps, the significance of teaching the analysis of maps, and the main points of analysis, the study presents 20 political-historical, national-ethnic, economic and geographical maps and their analysis. It presents possibilities for compiling maps and other resources at the end.